

OXFORD UNIVERSITY PRESS

BARNABAS CHIMBA

*A History of
the Baushi*

THIS VOLUME HAS BEEN
REVIEWED FOR REFORMATTING
BY PRESERVATION OFFICE.
DATE:

OXFORD UNIVERSITY PRESS
CAPE TOWN

In association with the Northern Rhodesia
and Nyasaland Publications Bureau

1917

UNIVERSITY OF FLORIDA LIBRARIES

SECOND EDITION

BARNABAS CHIMBA

A HISTORY OF
THE BAUSHI

GEORGE FORTUNE COLLECTION

Ed/60 1/10

AFK 3302

Oxford University Press, Amen House, London E.C.4
GLASGOW NEW YORK TORONTO MELBOURNE WELLINGTON
BOMBAY CALCUTTA MADRAS KARACHI
CAPE TOWN IBADAN NAIROBI ACCRA SINGAPORE

PRINTED IN THE UNION OF SOUTH AFRICA BY
THE RUSTICA PRESS, PTY., LTD., WYNBERG, CAPE

First published 1943
Second Edition (published by the Oxford University Press) 1949
Second Impression (reset, with corrections) 1956
Third Impression 1957

DT
963.9
'083
Q541
1949

FOREWORD

Ihshinte fya ii milandu ya Baushi fyalemwa kale mu Standard II Reader, emo fyaba.

Teacher Barnabas Chimba, Iy'aikele ku Bwauhi, uko bannu-tumine ku kufunda, eIyabulile fshinte ine Ilya, aIpushishapo na fmbi ku bakaya, asuka alemba akatabo katuntulu.

Mu 1938 International Institute of African Languages and Cultures acitile 'Competition', abati: abo bakalemba Iyawamisha mu Cibemba tukabatumina icilambu. Barnabas Chimba atumako Iyalembele pa Baushi. Bayasanga naciwama, e pa kumpelelapo ne cilambu ca £10. MuIi nyu Reader imilandu ine Ilya e yalembwamo. Tatwalundapo fmbi nangu ukufumyapo.

Ama-Corrections twalicya ayengi, ni pa kuti imilandu ileko-nkana, yumfwike bwino ku balesoma.

Nomba ma-corrections nangu yafulishako, tayalolele kukwalule milandu, nakalya. Imilandu ni Ilya yashimike Barnabas Chimba, kabili isuma, no kutemwa mukatemwa ukusomamo.

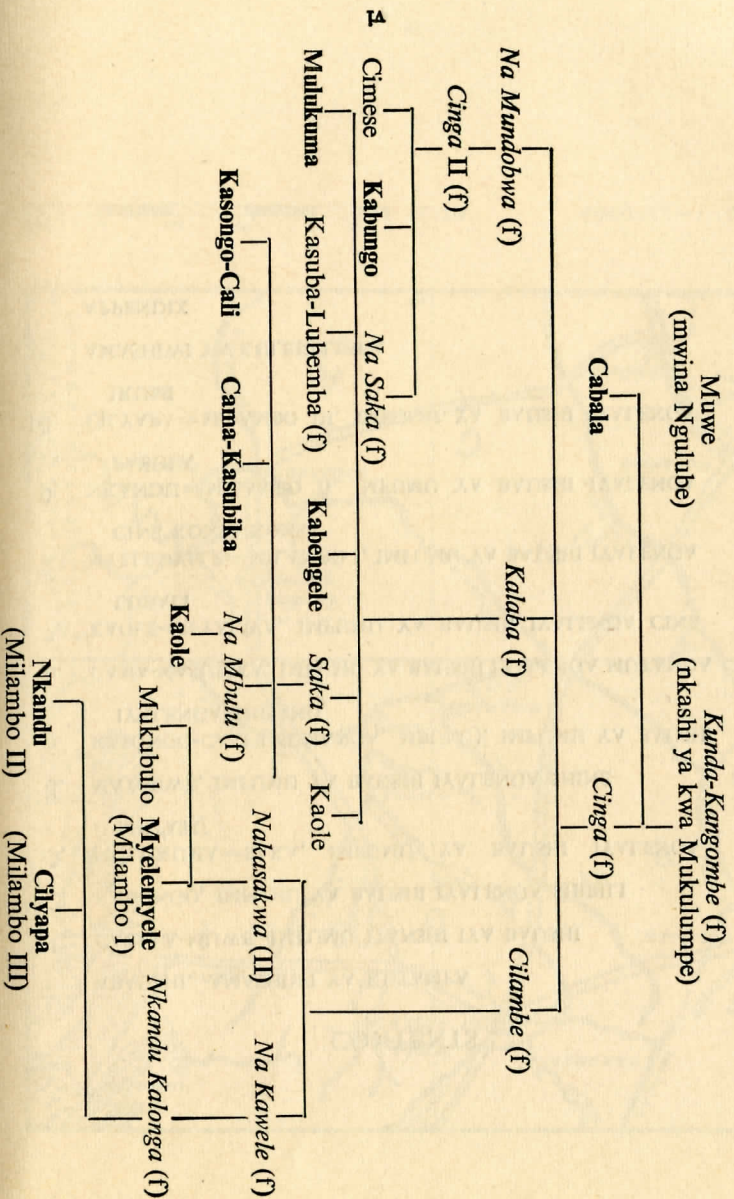
F. TANGUY

CONTENTS

1	ABUSHI. AMASHIWI YA KUTAMPA	3
6	2. KABUNGO, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHIBILI	11
14	3. MULUKUMA=SAKA, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHITATU	14
14	4. MATOBWE, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHINE IYALENGA SHISANO	17
17	5. KASONGO-CALI (MUMANGA, MBULU), IMFUMU YA BAUSHI	19
19	6. CAMA-KASUBIKA, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA MUTANDA	28
28	7. KAOLE-CIFYATWA, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA CINE	33
33	8. MYELEMETE=MILAMBO I, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA	36
36	9. NKANDU=MILAMBO II, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA	36
36	10. CILYAPA=MILAMBO III, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA	39
39	AMASHIWI YA KULEKKELESHA	APPENDIX

IFIKOLWE FYA KWA MILAMBO

ABAUŠHI

AMASHIWI YA KUTAMPA

(a) *Uko bajumine*

Abaushi bafumine ku Kola (Angola). Kale mu myaka ishishi-bantu, kwali umutundu wa bantu ukalama kulya umumana wa Congo waitila muli bemba no batila Atlantic Ocean. Abo bantu balebeta Abaluba. Imfumu yaleteke calo conse, ishina lyakwe *Mukulumppe*. Imfumu yapule abanakashi abeng'i. Muli abo bene yafyelemo abana abeng'i abo yayakenye mu fitente mu fitente fya mu musumba wakwe. Kabili imfumu yakwete bankashi yakwe, nabo bafyele abana abeng'i. Abepwa bakwe balekala mu fitente kumo na bana ba mfumu.

(b) *Icalengele ukuti bafume ku Kola*

Elyo limbi abana ba mfumu balumfwene na bepwa abati: 'Natukule, bane, cintamba icitali cikafike mu mulu pakuti tukaye mona imfumu shimensu ishabamo.' Neco Mukulumppe atekele abantu abeng'i, bammwane balebacingidika pamo nga shibo. Ecale-angele bapange cintamba. Ubushiku bumo abalumendo basoso mulandu ku bantu babo mu fitente mu fitente; awe abantu balisumine abati: 'Cisuma tata, kabili batila; ubufumu busheta amenshi.' Batampa no kubomba umulimo wine uyu, babombe myaka ingi. Kanashi, baletila balekila, panshi fimuti flihiwa ku bubenshi. Awe bushiku bumo, icintamba cawa panshi na mp-u-u, cupaya na bantu abalebombako abeng'i. Elyo baya fsho mulandu ku mfumu abati: 'We mfumu, somone abana bobo na bepwa bobo ifyo bacta, bapaya abantu abeng'i sana.' Imfumu Mukulumppe ifyo amwene ifi, afulilwe sana ati: 'Akapiso-kapya kabusha no tullele' e calenga abukishshe ne millandu imbi ifyo bammwane bamucitile. Na bacilio bakwe balamusokawila abati: 'Aba bammwane na bepwa bobo, we mfumu tabwane nababuka, nababela mu mpanga, ico bafumine shibo na bena-musumba abati: 'Baletwipaya nafwe.' Elyo imfumu yabele kalume wakwe aiti: 'Lisho mondo ueke babwele kuno mushi, njise mbebe umulandu.' Na kabushhe na kamuno mpindi babwelele no mwenso ukalama. Elyo shibo

abebele ati: 'Mwe, bana bandi, mwanjansha; nomba pakuti umutima wandi utalale, fumentu kuno na bantu benu bonse, na bakashi benu na bana benu mwe benu mwe bepwa bandi, mwe bali ku mulimo wa cintamba; kabiyeni ku kabanga eko mukaye fwaye cifulo cenu mwe bene.'

(c) *Ulwendo*

Awe baimbe bumba ilikalamba sana mu fientete ifya bana ba mfumu na bepwa.

Pali ifyo ibumba paliko bamo abalekonka abana ba mfumu aba mfumu na bapwani (umwina mbushi), na bana bakwe na nkashi shibo wine MUWE (umwina mbushi), na bana bakwe na nkashi yakwe *Cinga*. E bali ntungulushi sha mwibumba Iya bepwa ba mfumu. Imfumu shalipo ni Cabala na nkashi yakwe *Cinga* na bana bakwe, ico bali no mukowa umbi uwa bwina-ngulube (ngulube, e tunyelele utwakashika, te bakapoli ifyo). Kabili kwiliko na bambi aba mu lupwa Iwa kwa Muwe (abena mbushi), bali balumbwe, pantu Muwe, ishina Iyakwe limbi Cipimpi, aupile nkashi ya kwa Mulopwe, ishina Iyakwe ni Kunda-Kangonde. Muli uyu wine atyolembo abepwa ba mfumu: Cabala na nkashi yakwe *Cinga*, akonkeshpo Kabungo na Kunkulan'kula, no kufwa alifwille ku Kola. E calengele abantu ba kwa Muwe nabo batile: 'Natu-konke shikuliw'we uko aya na bamwane.' Nge fyoine abena-Mpumpi bengakonka Cibata ukwaya imfumu Milambo. Elyo na bena-mbushi bacitile pa kukonka Muwe.

Baendele nshiku ishingi bonse pamu, basuka batika ku mumana no batila Lwapula. Bati batike, bayabuka, balase fumu mu mpundu, no kufumya tabafumishye ifyo, emo Iyashale mpaka no kubola kwa muti; bacitile ifi pakuti bakaleibukisha apo baya-bukila. Icobu caba mu calo ca Luunda, mwa Mwata-Kasembe. Mu nshita ifya bayabwike, Abasungu batampile ukwisa ku Kola (Angola), abalefuma ku Portugal.

(d) *Mulandu wa kwa Lucele-Danga no kupatulikana kwa bantu*

Kanshi pa mulongo wabo pali no musungu ishina Iyakwe Lucele-Danga uwabakonkele pantu aupileko umwanakashi wa mu lupwa Iwa Babemba. Asosele umulandu ku shamfumu shonse na ku bantu ba shiko, ati: 'Cawama, mukwai, mwalekana pantu kuno twaika takuli bantu ifyo. Bushhe tuiishiba shani damo pakuti baye, atemwa twikalale bonse kuno kwine?' Bashamfumu na bantu

balisumini'she abati: 'Cisuma, tekuti bonse twikalale kuno kwine, pantu natufu'lisha. Ngo muntu wa mano uwa kuti eshiba abali no kuya amenshi, atila mwibende, abeba ati: 'Nga ndeloba isabi abula amenshi, atila mwibende, ninsi imfumu shonse shikalakana mu mikowa yabo, shikasenda na bantu abo baluma nabo ku Kola? Awe no bushhe alobe sabi. Na bantu cabapasha na mano, balapapa fye, abati: 'Natupele fye, tusalanganane bonse.' Elyo ishambfumu shalondoshanya mu mikowa. E pa kulekana bashala apo pene baikela.

Basalanganane na pakati ka Northern Rhodesia, batola na mashina yambi, no lulimi Iwa Ciluba Iwayaluka: balalanda limbi ifyabela.

1. CABALA-MUWE,

IMFUMU ITANSHI IYA BAUSHI

Nomba natampo mulandu wa mutundu wa bantu abo batila Abaushi apo bapatulukene na Babemba na bambi aba mu ndupwa shimbi.

Abaushi baikela pakati ka mimana ibili, Lwela ne Mansa, iyaita mu Lwapula. Cabala-Muwe e wali imfumu ya Baushi pa kufuma ku Buluba, noko kwine balekamine na babiyé. Umukowa wakwe kuli wishi: mwina-mbushi; nomba umukowa wakwe wine ni kuli nyina Kunda-Kangonde, mwina-ngulube; e ico nomba ubwina-ngulube e mukowa wa bashamfumu Abaushi.

(a) *Muwe apela Cabala icalo*

Imfumu Cabala-Muwe aisa kula pa Kamibili, akamana akaita mu Mansa. Bali na wishi Muwe na nkashi yakwe *Cinga*, na bana bakwe. Elyo batile baikala palya, inshita yapita, tabamweneko bakaya, Muwe e pa kweba mwane Cabala ati: 'We mwana wandi, ine nalabwewelamo kwishilya kulya twafumine; nomba sunge calo cino, calo cobe, sunga na nkashi yobe *Cinga* na bamunonko; apo takuli bantu, ukabule abana bobe ukabasalanagaye pakuti bakakupose mukati, bakacilike calo bekesa kupoka limbi ku balwani.' Cabala atemwa no kwanga ayanga pa bantu bakwe ati: 'Nina Cabala uwabalotwalo.' Bamuteya, ne nsuya shalila (ni mukuti goma).

Awe ulucelo Muwe aimo na bantu bakwe bayabukila Lwapula pa Kanejene mupedi napo Mansa yaita mu Lwapula. Aya na mwishilya, akula no mushi, aba ni mfunu mu calo ca Balamba, ico batila: Iamba. Cabala ashele aleteka abantu bakwe pa Kambilli.

(b) *Cabala ayakanye fyalo ku bana bakwe*
Cabala limbi atile: nomba kansalanganaye abana bandi mu mbali, uleke ine nshale pakati.

Awe, abule belli iyakwe, umwaume, ishina iyakwe *Matanda*, no alyele mu mwina-mumba (mumba e bumba iyo babumbako amalongo.) Ampuele calo pa Kanejene, e pa cabu payabukile Muwe pa kuya kwishilya Iya Lwapula. Ampuela ne nkashi iyakwe ati: 'E wa kufyala abepwa aba kulunda icipuna cobe, na iwe nomba uli mfunu ya uko kwine.'

Kabilli abula umbi, ishina iyakwe *Mupeta*, nao mwaume, no alyele mu mwina-mbeba, ampuela kuya Ulongo Iwata mu Lwapula; nao ampuela nkashi yakwe uwa kufyala abepwa aba kulunde cifulo, ati: 'Nomba uli mfunu ya uko kwine, e cifulo ca bena-mbeba.'

Kabilli abula umbi, ishina iyakwe *Kasolo*, nao mwaume no alyele mu mwina-goma, ampuele calo ca Cishinga ne ca Mukulu ne ca Dumbo. Era ali na nkashi yakwe no twashibe shina, ni *Tuti*; e wafyele abepwa: ishiamfunu sha Bena Dumbo ne sha bena Mukulu, ne sha bena Cishinga. Kabilli alikwete munyina ishina iyakwe Cinumamoya.

Kabilli abula umbi, ishina iyakwe *Bona*, no alyele mu mwina-gona; ampuele mwishilya Iya bamba no batila Bangweulu mu calo ca Lubumbu.

Kabilli abula *munyina*, ampuela ukukonka wishi Muwe kwishilya Iya Lwapula, kw'Iamba.
Umwine ashala Iye na nkashi yakwe Cinga, na baice bakwe babili: Kabungo na Kunkulankula no balelumba abati: 'Mu nshiku ukasanguka Mwansa-wa-kateshi.'

(c) *Cinga, nkashi ya kwa Cabala, nao ayakanye calo ca Bwushili ku bana bakwe*
1. Awe asuka Cinga, nkashi ya kwa Cabala, abeleko mwana umwanakashi no balnike: Mulubwa=NaMundobwa. Ni kuli Mulubwa kwasandulwike ulupwa Iwa bashamfunu abali pakati ka Bwushili. Bena te bana, iyo, bepwa atemwa beshikulu ba kwa Cabala. Uyu NaMfunu, mulenmfwa kuntanshi, alyele abana-

Mulukuma.
2. Kabilli Namfunu Cinga (nkashi ya kwa Cabala) alyele umwana umbi umwanakashi, ishina iyakwe *Kalaba* no batila nomba Kalaba-wa-pa-myulu. Umbi ni Kasongo-Cali. Umbi ni Cama-Kasubika. Umbi nao ni Kaole. Nomba e bakonkana pa fipuna Iya bfunu ubu: Mabumba, Kale, Nsonga, Cama, Cisunka, na Kalaba-waku-Mapili, pantu befumo limo, ukufuma kuli nakulwibo Kalaba.

3. Kabilli Namfunu Cinga alyele umwana umbi, nao mwana-

kashi, ishina iyakwe *Cilambe*. Ati akule, nalume Cabala ampuele icalo icili pakati ka mimana ibili: Lwela no Mulungushi, ico batila Nsonga, calola ku mulu wa Lwela na ku masamba.

Cilambe, e nyina wa bashamfunu batatu: (1) Myelemyele (e Lwando-Mweshi, atemwa Milambo), (2) Nkandu, (3) Lwando. Kabilli kuli nakulwibo, kuliko bamunyanabo, (1) umo ni Kasoma-Lwela no bapele ku mawilo ya Lwela, uko Iwata mu Lwapula, e kacalo ako batila Amanshibale. Kabilli banti ni (2) Domba (=Tukula), na (3) Kafwanaka, ebo bapele calo ukufuma ku Lwela ukushinta na ku Musaba, mu calo ca Kabendemushi. Sokontwe ena tali Mwushili wine wine, pantu nakulu, ishina iyakwe Namun-konkoto, ali Mulala, aupilwe Iye ku mfunu Iyushili.

Mwamfwa ukuti Cinga (nkashi ya kwa Cabala) alyele bana-mfunu batatu, nabo uko nalumebo abalashile fifulo, ballefyala abana abasalanganine mu bfunu bwa muno Bwushili.

Cabala na nkashi yakwe Cinga baishile pa Kasamba (e kamana akawila mu Mansa, pa Kambilli), balikokwelope, elyo limbi batu-mapo, baya kula pa Kanwa-Dombe (akamana akaita mu Mansa) pali ne cishiba mupedi, ico batila Bondo. Palya pene epo Cabala bafwile na nkashi yakwe. Babashika mu mumana no batila Loshi (e mumana waita mu Mansa) mu calo mwa Mabumba.

2. KABUNGO, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHIBILI

Cabala ati atwe elyo papyana Kabungo umwishikulu wa mu mwipwa wakwe, pantu NaMundobwa (=Mulubwa) mwana Cinga, nkashu ya kwa Cabala, e wafyele Kabungo. (Kanshi uyu Kabungo e Kabungo-wa-cibwela, te Kabungo munyina wa kwa Cabala no twalumbwile pa kubala, iyo.) Kabungo e wapyene pa cipuna ca kwa shikulu wakwe, ca *Bumakumba*.

Makumba e ngulu baishile nayo ku Buluba, cintu icaiwela bela fye, teti mpime ifyo caba. Pa kucimona kwati ni ngala sheka sheka. Nomba ukumona icifwele ngala, iyo, tekuti ucimone, califwala ne mpande ne mibela. (Abengi batila: libwe, bamasa ko amapula.)

Awe Kabungo apyana, aya tekela ne nongo ya bulumu, pa kamana ako batila Kapapwa.

(a) *Ubwa bwa Luunda*

Bati bekale, baumfwa ubuta bwa Landa bwatuntunsha. Awe bamwana Cabala abo alashile ku Luongo batume nkombe abati: 'Kebeni ba-Kabungo babutuke ne shamfumu shonse, kuno Ba-Luunda bapmpa no kufika nabafika, mbutukishwe.' Nomba mu nshita ifya Kabungo apyene pali Cabala, uwali no kupyana nga ni Cimese pantu e wa mu ganda ikalamba; nomba umulandu wa kuti Cimese ali akace, e pa kubula Kabungo abati: 'We wa mu ganda inono niwe pyana.'

Kabungo kuti naikalishwa aumfwa imfuti shalila pu-pu-pu. Awe abantu bamokoka na mbu abati: 'Twalisa fwa ku balwani! bambi abashhelepo babutuka pamu ne mfumu, baya fisama mu mushitu wa Loshi. Kanshi pa kubutuka, nabalaba ingulu yabo Makumba, mu ganda. Kuti cilya ifya ifya ifya ifya ifya ifya ifya mu ganda fyaikeite afiti: 'Cinshi ici?' Nabo abati: 'Ni Makumba, ingulu ya kwa Kabungo.' Nabo abati: 'Kanshi, natutobauli? Bapumapo, nakalya, tacatobeke. Basosa abati: nkuni, lekeni tucocce, cipyi? Awe, bakunka ne cinikwa ca mulilo pa mulu wa kwa Makumba abati: 'Muleke nomba apye.' Awe, iyo, batilwa fye. Elyo basenda Makumba, baya posa pa cishiba Bondo. Ninshi abantu bonse babbutwike kuno ne shamfumu, shimo shalola ku bana babo ku Cishinga, bambi abali kuno Nsunga nabo babutuka. Kabili baumfwana bonse, balwisha Ba-Luunda, no kubabutusha bababutusha.

Awe inkondo yati ipwe, abantu tabakwete fyakulya iyo, caba cipowe, pantu inkondo ya Ba-Luunda yalikkokwete imyaka ibili, abantu tabamwene nshita ya kulima. Balelya fye ifya mu mpanga: iflope na fimbipo.

(b) *Umulandu wa kwa Kansoko*

Mu nshita ine ifya kwali nkondo mu calo, umwina-musumbba umo uwa kwa Kabungo, ishina iyakwe Kansoko, alebike mbuto mu micinda, alefisa mu mpako sha miti. Ilyo ubuta bwapwile, uyu muntu alebila mbuto uko afshile no kulima alelimina mu mitanda. Bushiku bumu umuntu aile alefwaya ifyo fine ifyo balelya ifya mu mpanga, atulila pa mutanda wa kwa Kansoko, amona ne ifyo fyalimena. Awe ati aile amona ni Kansoko, baishibana, balaposhanya; uyo muntu e pa kubwela uko afumine, aya shimiko mulandu ku mfumu, ati: 'Mukwai, nimona Kansoko, kanshi ena aishala ne mbuto, no kulima alalima, shalimena no kumena.'

Awe Kansoko uko ashele, alaton-tonkananya ati: 'Uya muntu nalimo naya shimiko mulandu wandi ku mfumu; kanshi apo mu calo conse bashikwete ifyo, nine nomba kuti naba imfumu; kansalule mbuto—e pali baisa nomba—pa kuti tashlimena uko baya byala.' Na kabushhe asalula.

Imfumu nayo yatuma abantu afiti: 'Kabiye ni kuli Kansoko, aye ampeleko mbuto, pakuti naine njise mbyale, umushili nomba nanakaka (pantu cali ni ku mibundo). Awe abantu baya, bakka, basosa no mulandu babatumine. Kansoko abule mbuto, ishasa-lulwa, abapela ati: 'Twalihen! imfumu ifye ku kulima.' Nomba abantu tabaishibibe isho mbuto abapela ukuti shintu shasalulwa, iyo, baletila fye abati: shtuntulu. Basenda, batwala na ku musumba. Ulucelo imfumu yaeba abantu bakwe afiti: 'Koko, bana bandi, ndimineni utuputa apa, muleke mbyalepo tubuto utu.' Abantu baima, balalima, balima mwe! abanakashi be na babikapo fye ukubyala. Balolela abati: 'Twalimona shimene; iyo nakalya! tashamenene. Batumako bambi kwa Kansoko, nabo aya bapela ishasalulwa. Kanshi ifya acilabapela, umukashi naike mbuto ishituntulu, ae ba bantu abo imfumu yatumine ati: 'Imbuto ishi namupela, mutwalile umunandi mukolo wa mfumu, te kuti musanshe ne shi bamupele kuli Kansoko, shena finangwa, alisalula.'

Abantu baya soso mulandu ku mfumu. Imfumu afiti: 'Cine cine, pantu inshita twabalo kubyala, imbuto tashimena ifyo; bushe, neyo kubola kuti shabola fye shonse? kusuka shimu shimu shamena.'

K wali abena musumba babili: umo ni Kansoko, mwina-kani, uyo wibe twali tushimike umulandu, umbi ni Lengwe, umwina-mfala. Ilyo inkondo yapwile baimine bonse babili, pantu Kansoko ali bukwe bwa kwa Lengwe (Lengwe e wapule nkashi ya kwa Kansoko). Baya fika ku ntulo ya kamana kambi akata mu akata mu muwana Ngo. Pali na kamana kambi akata mu Matontola ako batila Cit-ca-goma. Lengwe no mubiye bau-mfana abati: 'Tulecita shani, mune?' Kansoko amweda ati: 'Ine ndekula pa mawilo.' Lengwe ati: 'Kanshi ine ndekula pe shilya Iya Cit-ca-goma.' Awe no bushhe balikuli imishi palya pene, bonse babili, umo wa mwina-mfala, umbi wa mwina-kani. Awe baikala, elyo Lengwe abda umubiye ati: 'Apo ni fwe twaba-tilapo ukwikala kuno, kuti twalofya ulupwa Iwa bashamfumu bonse, pa kuti tukabe shamfumu, pantu tabakwete na filyo, bakasuka abatulubwilo bufumu; namumfwa ukuti imfumu Kabungo ahikula, tali na maka ya kulwisha balwani.'

Lengwe ico ali no mushi ukalamba alebsha abana ba mfumu na bepwa, na beshikulu pakuti abepaye. E calengele hibili hibili aleya ku kamushi ka kwa Na-Mfumu Songwe. Akamushi ako kati ku mpili sha Tubundi ku ntulo ya mimana ingi: Lukulashi, Ciswishi, Mapula, Bwingi, Kante na impipo. Eko Na-Mfumu abutukile iliya ubuta bwa Ba-Luunda bwaisihile mu calo ca Bwashi. Eko Lengwe aleya ku kubesha bana ba mfumu. Mwinsa, umwina Mpende, lumbe wa kwa NaMfumu Songwe, atile ukumona ih, aebo mukashi ati: 'Cawama, mukwai, mwabu-aba batatu: amashina ya baice abo bashamfumu, umo ni Kabengele, umwame, umbi ni Calyanyina-ngo, nao mwame; na umbi ni Saka, umwanakashi.' Na kabushhe NaMfumu Songwe abumbe ntalo ikalamba sana. Kabili wiba aya kulo mutanda ku mpili sha Tubundi. Eko baya ocela ne ntalo. Ujucelo, nga bwaca, pa kuya ku kufwaye fyakulya, emo balesha babika abana bonse batatu, baya fisa mwiteshi. Elyo baya na ku kubawala icakulya; elyo balecite nshiku shonse. Basuka abana bakula fye bonse.

Elyo bushiku bumo nyinabo alabashimikilo mulandu. Kabengele no mwaiwe wakwe Calya-nyina-ngo, elyo baebale abakajamba abati: 'Nomba twakula, tulebawisha abafwalle batu-kome, batupoke no bufumu. Natufwaye Lengwe, muleke tuye tumukande.' Nyinabo na shibo babakanya abati: 'Iyo, Inndem! panono.' Kabengele na Calya-nyina-ngo bakana abati: 'Iyo, nomba natukula, tuleya tubepaye.' Nyinabo asuka asumina ati: 'Kabiyeni, mwibapanya.'

Babyale sho mbuto muka Kansoko apele mukolo wa mfumu; awe, pa nshiku fye shinono shamena. Elyo Kabungo alimya ne fta fyakwe ati: 'Imeni muleke nje ipaya Kansoko pantu atwaya uku-mpoko bufumu, alefwaya no konaule calo cesu ku nsala.' Baima no kwima, kuti cilya baba fye pe shilya, batampa no kulishhe mfuti, baoca no mushi walipo. Abantu abaqepule mbuto kwa Kansoko batulimuka abati: 'Nalimo ni nkondo twalaisa fwa.' Awe, bafika na pa Kansoko, ninshi umwine ali ku kute mpeta, pantu eko aleyangala inshiku shonse. Imfumu yamumona yamwipusha ati: 'Bushhe, niwe Kansoko?' Kansoko ati: 'Eg, mukwai, mine.' Kabili mfumu yamweda ati: 'Cinshi iwe wacitile filya? utwaya ukumpoke calo, mwa?' Awe apopene bamulishishamo ne mfuti, atwa no kufwa.

Batundako ne nkanda, baputula no mutwe, bababa no kubaba, batumyamo na tompwe, cipanga cashala cauma. Babule fyuma fyakwe fyonse basenda ku musumba; na balembombela, babekata. Cilya bafika fye ku musumba abantu batendeke kwawilo tupundu no kulishhe goma. Ujucelo balonganya abantu ba mu mishi ya mu mbali, babashimikila no mulandu bepalle Kansoko. Bonse basosa abati: 'Cawama, mukwai, apo mummwi-peye, mwatupusha, nga twalifwa ku nsala.' Ne filyo fyasuka fypaya, balasepa.

(c) *Icilyalilo ca kwa Makumba*

Bushiku bumo abanakashi balle ku kwele sabi. Awe bati bafike ku cishiba Bondo, bamone ngala ne mibela ne mpande, abati: 'Ni Makumba uyu bafwaya.' Awe no bushhe ni uyo wine, baya ulubilo ku mushi kukwebe mfumu abati: 'Natusanaga Makumba.' E pa kweda aba kuya senda Makumba. Babule mpapa ya kwa Kansoko, batekapo Makumba, caba e cipuna cakwe. Babula no mutwe wakwe, emo balabika imbela ilepona kuli Makumba. Kamfwa imfula yaloboka, babike mbuto mu cipanga ca kwa Kansoko, e cibyalilo ca kuno Bwashi. Elyo balapelako isha-mfumu; bonse abena Ngulube balaya kwa Milambo ku kupepa Makumba pa kuti akafushhe cakulya mu mbuto batumya mu mutwe wa kwa Kansoko. Na lelo umutwe wa kwa Kansoko eko uli kwa Milambo, impapa yena yapwile ukulwa ku bubenshi, mu 1930.

(d) *Umulandu wa kwa Lengwe*

Nomba natubwelele cimono pa numa pa kushimiko mulandu wa kwa Lengwe, pantu e mulandu umo wine no mulandu wa kwa Kansoko.

3. MULUKUMA=SAKA,
IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHITATU

Bashamfumu bonse abalongene ku kulosha imfumu Kabungo, babwela amo ku mwabo. Elyo kabili balongana abati: 'Twatata-lisha icifulo ca kwa Makumba, natuonte uwa kuti apyanepo.' E pa kusonta Mulukuma, mwipwa Kabungo, abati: 'E ufwele apyana nalume.' Ne Iyanda-ne-iyabushhe, Mulukuma apyana Kabungo. Cilya apyana ulucelo ababiyе basalagana, babwela-mo abati: 'Nomba icalo caikala.' Awe, mukwai, kashu basontele umuntu uwapena. Ico bamusontele nico ali mwishikulu wa kwa Cinga-wa-Cibwela, kabili nyina Nasaka ali ni nkashi ya kwa Kabungo.

(a) *Ubusulu bwa kwa Mulukuma*

Mulukuma tali mfumu isuma nelyo panono, iyo. Mu mutima alentonokanyaya ati: 'Ine nshakafwe', e calenga aleipaya abepwa na beshikulu abanamume ati: 'E pali imbi baisa mpoko burumu, nderfwaya fye abanakashi beka, ebo balekula; nakana abamume, iyo, nakulabepaya.' Awe, abule mpapa ya mpompo, asantala, acite nshinga (e fikoti). Alelia namfumu uwafyala umwana umwamume, amwikata, eko alemuma mpaka no kufwa. Elyo alecita pe. Basuka ba-namfumu bajalishanyaya abati: 'Awi! factweme imfumu ukulatucitila ih abana besu.'

(b) *Imfwa ya kwa namfumu Lyalulefi*

Bushiku bumo, Mulukuma umwine aikata umwishikulu wakwe Lyalulefi, ali ne funo Iya bubeli, ati: 'Mone apo abana balala mu nda muli banyinabo.' Namfumu atila ntnti ukupunda, awe! amubala umwele pa mutima, apisha no kuboko munda, atumya ne cisa cilamo abana. Elyo kabili abwekeshamo fyonse, aita na bantu ati: 'Kamushikeni!'

(c) *Namfumu Kasuba-Lubemba afwaya ukwilandula*

Kasuba-Lubemba, nkashi ya kwa Mulukuma, nyina wa kwa Lyalulefi, ati amone fi, mutima wakalipa, alalila. Banamfumu bonse bafuwa, bafwaya no kuti babutuke. Kasuba-Lubemba e pa kwima, aya kwa *Kabengele*, umwana wa kwa namfumu Songwe, no baleumba abati: 'Mwana wa namfumu Songwe', Imfumu kuli Kalaba kupika.'

E pa kwima ne fita fya bo, baya fika na pa mushi pa Lengwe. Batampa no kukoma abantu, abengi bafulumukila mu mpanga. Ico mushi wakulile, Cilya-nyina-ngo alungama fye ku ganda kwa Lengwe. Lengwe ico amona fita fileisa, aingila mu ganda ulubilo, aisalako ne cibi ati: 'Kamfisame.' Kashi Cilya-nyina-ngo namu-aisalako ne cibi ati: 'Bikenipo ifyani.' Bikenipo ifyani, Cilya-nyina-ngo akokeshha abantu bakwe ati: 'Bikenipo ifyani, mulke apye umlwani.' Na kabushhe asuka apya, bamfwa fye apuka na puu. Kabengele ena aipeye abantu ba kwa Lengwe abengi, abamusokawulile mu mulandu.

(e) *Imfwa ya kwa Kabungo*

Kabungo ali ni mfumu isuma, ali na maka ayengi aya kulwishha ubuta ku balwani bakwe. Nabantu bonse balimutemenwe nganshi. Asuka akota sana, elyo alwala, no kufwa afwa.

Cilya afwa, bamunyuina ne nkashi shakwe baile ikala mu ganda umo afwulile abati: 'Belamumona, e pali bamusabula.' (Nga basa-bulo ufwele, babulako ulwala nelyo umushishi, ni nshi abantu bakwe teti bende mutende.) Awe abantu balongana ku kuloshe mfumu. Bashamfumu baisa abati: 'Pali nalimo bamwipweye ku bwanga, bacita nga bafulilewe. Nomba ico basanga abena musumba nabapindako ilinga ukufwulile mfumu, baikala fye kuse. Abanakashi bena pa kulosha kwati baleimba fye, kuti umo e ulubula, ababiyе balempoka. Amashiwi yonse yalolola ku kulambe Mfumu Kabungo.

Ninshi abanakashi bonse bamuka-mfumu nababapuma ku bantu ba mfumu abati: 'Uo mwalemekela, lelo natwa; ni mwe mummwipweye ku mulilo.'

Ilyo amalilo yapwile, balimine lucelo celo ku kuya shike mfumu ku mpili sha Tubundi. Mu nshila kuti pa kusende citumbi nabapikula ubusamba emo babikile umba. No mwanakashi nasenda no bunga bwa masaka mu cipe, alekuba abalepinga. Cilya bakka ku mpili, sha Tubundi baya ku mumana waba nge cishiba, elyo bafukulapo icani, pantu ni tefwe tefwe, baitishapo no muba, kabili babweshapo ne fyan. Elyo bashikile Kabungo. (Elyo bashika bashamfumu na nomba mu calo ca Bwanshi; tabemba cilindi, iyo.)

nyina-ngo uwapeye Lengwe', na malumbo yambi.
 cikolwe cakwe, 'Kabengele Mwinsa wishi', 'Munyina Calya-
 Kasuba-Lubemba ati alike ku mushi, Kabengele amuposha ati:
 'Mutende, namfumu.' Kasuba-Lubemba ayasuka ati: 'Takwaba
 mutende, kabili twebu mwaposa, mwalitushila umulwani amuti:
 ukashale ubepaya bonse. Ala! nwe naisa ku kubula, nga ulékana
 ndeya kuli Kalaba wa pa Myulu, nje mubule na bashamfumu
 bonse.' Elyo Kabengele aipusha ati: 'Nga mulandu nshi, we
 nkashi yandi, wayendela kuno ku kunjeba mashwi ya musango
 nyu?' Elyo namfumu asosa ati: 'Imfumu Mulukuma apo apya-
 nina pali Kabungo, epaya fye abepwa bakwe na beshikuli. Na
 lelo line napaya umwana wandi, namubaila, namufumya no
 mwana, e mulandu wandeta kuno. Nati: Kanje mweba akebe
 abananakwe bakepaye Mulukuma, naco nga wati ne lyo ndi neka
 kuli namulwisha namwipaya, cisuma.'

Kabengele ati omfwe amashwi ayo, umutima wakalipa, aeba
 namfumu ati: 'Cisuma, nkaya esha kumulwisha neka, nga
 akanjipaya, e lyo ukaya bula abanandi.' Kasuba-Lubemba pa
 kumfwa amashwi yasosa ndume yakwe, neco mutima ukalipe,
 anukulo bukushi bwakwe, amulasa pa menso, ati: 'Ima fye lelo
 nga uli mwaume wine wine, wiya mutina; nga wamutina nishi
 nine nkaba mukolo obe, nkatarafya abo wupa bonse.' Kabili
 abule nkula alamusuba pa menso.

(d) *Baipaya Mulukuma kuli Kabengele*

Awe apo pene Kabengele aeba abantu bakwe, ati: 'Imeni tuleya
 pamona namfumu.' Baenda bakka ku musumba kwa Mulukuma.
 Elyo Kasuba-Lubemba aeba Kabengele ati: 'Unkonke pa numa
 nga naya kwa Mulukuma ku ganda, pa kuli nga afumyo mutwe no
 kumukoma umukome.' Namfumu aya eka kukulengula Muli-
 kuma nga ali mu ganda, ati amumone abwela ku kucubusha
 Kabengele, nao e pa kumukonka mu numa. Bati bafike pa
 mwinsi, nkashi yakwe amushishisha ati: 'Leka imufumisha
 panonse.' Awe, aingila mu ganda, afukama, aposha Mulukuma
 ati: 'Mutende, Mfumu.' Nao Mulukuma ati: 'Mutende,
 namfumu.' Na mukolo emo ali, alesokelele mfumu fwaka,
 naikala na pa maili. Elyo imfumu Mulukuma aipusha ati:
 'Ba-Kabengele, mutende, uko mwale?' Nao ati: 'Ee, mukwai,
 ba mutende, no kwisa nabesa, fumeni mubamone, bali panse,
 mubafwale ganda isuma.
 Mulukuma aima, namfumu nao alafuma cimfuya-numa, ashi-
 nisha Kabengele ati: 'Aisa, umukome.' Cilya Mulukuma afumya

Cilya bapwo kushika Mulukuma, Kabengele asosa ati:
 'Sonteni, bane, uwa kupyana, twitalalisha cipuna ca kwa
 Makumba.' Nabo basosa abati: 'Utema umushitu, no kubyalala
 e ubyalapo, kanshi niwe ufwise ukuti upyane.' Pantu balatina
 abati: 'Nga twapyana akatubukila icwa, kanshi cawama abukila
 uwawwapeye.' Cilya bamusonta, Kabengele aima alayanga no
 kwilumba alailumba ati: 'Nine Kabengele, Nsalya-manika,
 Mwenge wa-kupika, nomba nine MATOBWE—mukakutobokwa
 no Bwashi, e kutila; e kutila: nine Mwine wa Bwashi.' Alayeba na
 banankwe ati: 'Numbeni, mutile: Matobwe, Matobwe, uwato-
 bokwa no Bwashi.' Awe balamulumba: 'Matobwe, Matobwe,
 uwatobokwa no Bwashi, Matobwe uli mfumu yesu.
 Apopene Kabengele balamwita Matobwe.

(e) *Basonta Kabengele ukuti abe mfumu*

Apoye lilya line twashihile'—Awe e lyo baya shika Mulukuma.
 Bonse bayasuka abati: 'Iyo, mukwai, atuba no bukali nga twakwi-
 bwino, pa numa mwikaluka amunjeba fimb, sosenipo fye lelo.'
 bonse-abati: 'Nawamya.' Kabili asosa ati: 'Iyo kuli mwalanda
 imilandu ilengele ukuti epaye mfumu Mulukuma. Basumina fye
 baisa, balongana, bateka necilye. Kabengele alabashimikila
 Inkombe shaya ita ishambumu shonse ishina-ngulube. Awe
 'Bees bamone ifyo ncutile, nga mindulyanya, naine banjipape.'
 Kabengele, e lyo afituma ku kubula bashamfumu bonse ati:
 Bwaila, basendama; ulucelo balongamika ihilolo fyonse kuli
 citumbi.
 amufumisha pa lubansa, abulo mutenge wa butala, alimba pa
 tata, wacita.' Kabengele nao akula Mulukuma mu mwinsi,
 nge nsamba. Elyo namfumu ayaula na kapundu ati: 'Wasakula,
 kuma uwakalipe nge nkalamo, nalala panshi napikila no lulimi
 Abantu cabapesha na mano, balapapa fye pa kumona Muli-
 apulumuka, alase mfumu Kabengele.'
 ita fya kwa Kabengele nashishisha shikuliwibo afiti: 'E, pali umo
 Awe abantu batina, tabalwishishise, baisa fye ku kutamba, basanga
 mulwisha Kabengele; kanshi iseni, cisuma, mummone ifyo cileba.'
 kanshi nimwe mwatunkile Mulukuma ukulalipaya abana besu nga
 mu musumba mwiesha ukwima, fyalile fycnu nga mulomfwa,
 imfumu baipaya.' Kasuba-Lubemba nao ati: 'Mwe bali muno
 kusokontela, Mukolo akuta ati: 'Mwe bantu muno mushi,
 panshi. Kabengele amulasa na limbi mu kwapa, asokontela no
 abula ne funo Iya mukondo, amushimpamo. Mulukuma awa na
 fye umutwe, aumfwa isembe pa mukoshi; nakoma! Kabengele

4. MATOBWE,
IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHINE

Matobwe, awe bamuteya, ne nsuya shalila, aciluka ne baka, narwala ne ngala ya kalongwe pa mutwe, no mwala wakashika mu mukoshi, ali na mata ku kuso, ne mballi ya bufumu ku kulyo. Awe ulucelo apyana Mulukuma. Elyo abula abanakashi bonse abaupile Mulukuma ati: 'Mwe bamunyinane, bulemipo umwana- kashi umu umu, ine nshalepo na batatu.' Awe no bushe basha- mufumu babujapo umwanakashi umu umu, umwine abujapo batatu, amashina yabo ni Mukolo-mubili, Lwamba na Cifwani. Awe ulucelo abadiye basalanganana. Matobwe ati abe pa bufumu ne calo caikala. Matobwe aikokkwele pa bufumu. Asuka akotele Matobwe ilyo akotele filya akotele Matobwe. Matobwe ilyo akotele, atille umwipwa wakwe, ishina lyakwe Kasongo-Cali, amwebele ati: 'Mona, we mwipwa wandi, nomba minkota, na maka nayacepa, ndi tye ku milomo ya cillindi. Kanshi wikale mupipi, ukasangweko ilyo nkafwa, pantu abena Nguubde tabakakulekele ukubula icifulo cino ngo ukaba ukutali pa nshita nkarwa.'

Tapapitile na nshita Matobwe afwile mfwa-Lesa.

5. KASONGA-CALI (MUMANGA, MBULU),
IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA SHISANO

Matobwe ati afwe, bashamfumu bonse baiza ku kullosha. Kabinge cilya bapwo kulloshe mufumu, bateke cilye abati: 'Natusonthe uwa kupyana pali Matobwe.' Elyo imfumu imo yayibukisha amashwi yasosele Matobwe ati: 'Nga natwa kuti bati Kasongo-Cali umwipwa wandi wa mu nkashi yandi Nasaka.' Ely' ati: 'Kanshi e wapyane, tekuti tusonthe umbi; tusha amashwi yasosele umwine umufwi, e palli atulwa, kabili calo cakana ukwikala bwino.' Awe na kabushhe bati Kasongo-Cali no nalume asonthele, abati: 'Ni we pyana.' E pa kupyana pa kamana kaMiko.

(a) *Ubuta bwa Ba-Launda bwamusinga*

Kasongo-Cali takokwele pa Miko, aya kula palli Subwisubwi. Epo no buta bwa Baluunda bwamusingile. Balwa, mwei balwa

(b) *Umulandu wa kwa Cifumbde*

umwaka umu. Asuka abanasha, abafulumuna, no kutlala balatila ku mwakwe.

Bati bekale, kwatulile umuntu ku Jumbo, aishilie ngo muntu uwa kwikala. Kanshi mu mutima aletwaya ukufyusha umusano wa kwa Kasongo-Cali. Limbi basuka balalanda no musano ukumupa. Mu nshiku mu nshiku asuka amunashaha, amufyusha, baya nankwe ku Jumbo mu calo mwa Cifumbde. Batala baikala mu mushi umbi, limbi baya ikala mwa Cifumbde mwine. Ku mushi uko bafumine, kwa Kasongo-Cali, bashala babafwaya, elyo abena musumbha abalemona ulya muntu uko alelansha umusano, baya shimikile mufumu abati: 'Mwina Jumbo e wafyusha umukashi wenu, aba mu musumbha mwa Cifumbde.' Elyo Kasongo-Cali atontontokanyaya ati: 'Cifumbde nga amona umukashi wandi, akamwikata, akamuleta kuno, pantu Cifumbde mwina wandi.' Elyo alelontontokanyaya Kasongo-Cali. Awe, alolela, alolela, no kumfwako ishiwi lyamaka, nelyo amangwiywi mu mbali, nakalya.

Elyo imfumu Kasongo-Cali yaimye fita fyakwe ati: 'Natu- lwishe Cifumbde, kanshi mufwani, inshita umuntu wakwe afyusha umukashi wandi, no kuti anjikatille cipondo, ambweseshhe unu- kashi. wandi, iyo!' Awe ifita fyaima, fyalalwa, fyalwa mwei Cifumbde abafulumuna, babwelelamo nkusukusu. Kabili bati besse batuntumane, babwelelamo ukulwissha Cifumbde. Balwa. balwa, Abena Cifumbde babepaya abengi sana. Awe, na kabili, Abaushi babafulumuna kuli Cifumbde.

Cifumbde ati amone uko Baushi babutuka, ebele: 'Yawe kwae! e bwanne beshilie ntendekela ni bulya bwine! Iseni, mwe fita fyandi tubakonke, tubakome na kabili!' Neliyanda-ne-lye-bushhe ni mu kanwa nkokwele, baime babakonka na pa numa. Bafika na ku musumbha kwa Kasongo-Cali. Basanga nabengilla na mwilinga. Batampa no kupose mifwi mwilinga. Nomba ico Abaushi bali no mwensu, tabafuminneko, bafikele tye mu mayanda. Kanshi abantu ba kwa Cifumbde tabalashilepo Mwaushi nelyo umu.

Kasongo-Cali atulwa nganshi, atampa no kulapisha Cifumbde ati: 'Iwe Cifumbde, waisa ne mifwi ku kunjipaya, ne wiso, cisuma, kano te ne nakufyele, kano Cabala tali yama, uwakupele calo wafyalilwam, nga unyanshe na kabili.' Aima ne fita fyakwe ifita. Ifta fya kwa Kasongo-Cali fyakalipa; Abena Jumbo bafulumuka. Abaushi babakonka, babepaula nganshi. Cifumbde nao afwile

ku filai; ukumulas kwenā tabamulashile iyo, ni ntipu shamuti-pwille Kasongo-Cali.

Awe pati papite myeshi cinono, Kasongo-Cali nao alwala mpaka no kutwa. Nomba tafwile bwangu iyo, alalwallilla fye.

(c) *Umulandu wa kwa Kaole*

Kasongo-Cali ic' akokwale pa butumu, asuka umwipwa wakwe Kaole alaisosha ati: Inshita imfumu ya ikala pa cipuna ca butumu! no kutwa iyo, yaleka na ine napyanapo! Kanshi Kaole alepangila nalume ukutwa bwangu. Awe aima, aya na ku Bayeke (= Banyamwezi ba ku Katanga). Abapela ne nkashi yakwe Namulwba pa kuti barwaliko nalume umuti. Abayeke bamurwalilo muti, bamupela, bapokako nkashi yakwe, bapā no kupa. Asendo muti, abika na mwibende, no kutwa alawila pa cifuba ca kwa nalume, ati: 'Elyo banjebele.' Kanshi e mano ateyele nalume pa kumwipaya. Abayeke tabamwibele ukucita ifyo. Lelo umuntu kuti bamubike bende pa cifuba, epo balawila, kabili apusuke! mwa! Kanshi Kaole, ify' alekele ukutwa, nalume amwēba ati: 'Wansansula icifuba, we mwana! Kaole ayasuka ati: 'Iyo yama, eflyo inanga shanjebele.' Apopene Kasongo-Cali atwa no kutwa, Kaole atemenwe sana ati: 'Nomba nakanda, na ine nkallilapo pa malo yakwe.'

(d) *Kaole afwaya ukupyana, bamulesha*

Kaole mu nshita ine ifya nalume afwile, tabalati bapwe no kutlosha, apimpa ati: 'Kampyane nine wine.' Awe aliwa. Atila ntinti ukutukushako imiti pa kuti amone amaka, awe, cakana fye. Asuka aya kute nanga ati: ise imbukeko, pa kuti njishibe icancita ify'. Inanga yaisa yabula kalongo ne mpapa ya mpombo, yaya-nshika; eflyo yabula no lukusu, yabika na mu kalongo; yaku-piki na pa mpapa. Yatampa no kuselengela akalongo pa mpapa no kutembesha ati: 'Ici cintu nga ni ku banankwe cifumine, wikosa. Nana fye, nga ni ku bafwa, ume fye ndi nge libwe, uleke no kukolonkonta.' Shinganga akonkeshapo ukusosa na kabili ati: 'Iwe uli bulungu, taupita apali akafundo.' Cilya ati akwese fye imiku ibili apatalako amate, awe cakosa na ndi, no lukusu lwaleka no kukolonkonta. Shinganga e pa kweba Kaole ati: 'Mushili ukwimine e ukene, pali ifyo wacitile nokolume.' Batila: 'Mu kulolekesha e mu kutobolwa, wilaesha na kabili ukufwaya ukupyana muka Makumba auli: Mpyane nine; iyo, nactukukana, te kwesha, tata.' Kaole pa kumfwa ifyo aikala fye shilili, abukishsha ifyo acitile nalume.

(e) *Kaole asonta Cama-Kasubika pa kuti apyane pali Kasongo-Cali*

Kabili abantu balapamfya Kaole abati: 'We mfumu, pyana bwangu, uleke calo cikale.' Elyo Kaole atontontokanya ati: 'Kanshi kanjite umwipwa wandi Cama-Kasubika, eo ese apyane pa cifulo ca kwa Makumba.' E pa kwita Cama-Kasubika ati: 'We mwipwa wandi, niwe pyana, umpwishesho insoni ku bantu.' Cama-Kasubika e pa kupyana pali Makumba. Kaole aumfwa ne mangu shalila ubushiku, ulucelo eko aya, asanga Cama-Kasubika ali mu ganda, aeba umuntu ati: 'Kamwēbe, utile: nokolume aisa, uleke afumine panonse tukome.' Awe no bushe, afumina panse, balafunkana mu minwe. Kaole ati: 'Wawamya, bukota bwandi. Nomba ikala pa cifulo niwe.' Cama-Kasubika e mikalile aikala na pa butumu.

6. CAMA-KASUBIKA, IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA MUTANDA

Cama-Kasubika ati apyane pa butumu, awe, tapapitile na nshita ikalamba, Kaole afwa. Afwile kwishamo acitile kuli nalume Kasongo-Cali.

Cama-Kasubika nomba aba e mwine wa mpanga yonse. Atila ekale pa butumu, anasha imitundu yonse iyali mu mbali, balatula ne nsufu ku mwakwe.

(a) *Cimese apandila Cama-Kasubika ubwanga*

Ilyo Kasongo-Cali ali mu bulwēle, abulile abakashhi bakwe abali, amashina yabo: Kaleyā na Cibwili, apele bamunyingina. Kaleyā apele Cama-Kasubika. Cibwili ena apele Cimese. Nomba Cama-Kasubika, ico ali muntu wa lwinsō ku banakashhi, tatemēnwe ukuti Cimese bamupele umwanakashhi. E calengele ukuti apokolole Cibwili kuli Cimese ati: 'Nine bapele bonse babili.' E mulandu beleumanina pe. Uyu mulandu Cimese tawapwile ku mutima, aleenda aleibukishha fye pe.

Asuka Cimese apandila Cama ubwanga mu fyuini ifyakashika ifyo batila induba. Bushiku bumō Cimese altumine ku mushi kwa Cama-Kasubika, ati: 'Uleke fye fimwipaye.' Awe ifyuni fya. Cilya fyalika ku mbali ya mushi fya ikala ku cishima. Abana-

kashi abalie ku kutapa amenshi bafmona; e pa kuya sosa ku mushi; abauwe nabo e pa kwebe mfunu.
Cama aina umwine eka aya ku cishima nafubata no muti mu kana. Awe cilya alapalama fye, apalako muti uko ifyuni fibelete. Apopene ifyuni fyaima, fyabwela na kuli Cimese uwahpandile.
Awe Cimese atampa no kulwala.

(b) *Cama-Kasubika aya ku kupempula Cimese*

Ubushiku bumo Cama-Kasubika aina ati: 'Kanje ku kumona Cimese; Cilya aleya mu nshila, iceshamo camponena, abakashi bakwe babili, Kaleya na Cibwili, nabamukonka ulutonuma. Cilya afa ku ganda ya mulwele, na bakashi nabo bafika. Elyo Cimese ati atile amona Cibwili uo Cama-Kasubika ampokele ku lwinsu, apopene icipyu camwikata afuwa nganshi, te pa kulwala mwe! Cama-Kasubika aleti alanda, Cimese akana ukumwasuka, afutata no kufutata, alosha na menso ku cibumba, apopene e mitwile ku cikonko.

(c) *Ba-mwana Cimese bafwaya ukulandula shibo*

Kanshi Cama-Kasubika ali ngo wali no bwanga cily' aile ku kupempula Cimese; kabili ali ngo wapatile Cimese; neco Cimese lily' aleya ali mu ganda; fyonse ifi e fyalengele bamwana Cimese ukusosa abati: 'Kanshi e walowa shifwe. Kabili Cimese lily' ali umtuntuu aleshimikila bamwane ukuti twalipatana na Cama-Kasubika, pantu alimpoko mwanakashi uwanashille yama.
Bati bapwe ukullosha no kushika Cimese, bamwane baima abati: 'Natuye fwaya aba kulwisha Cama, ukaleke nao bakamwipaye, tukalandule shifwe.' E pa kwima, baya ku Lubemba kwa Citi-Mukulu uko aletwisha Bangoni. Awe basanga na Bangoni, babeba no mulandu ubalelete.—Abangoni basumina abati: 'Cisuma, natuleya.' E pa kwima. Pa Bangoni, abakalamba abalipo: ni Shonongo na Mwambela. Awe bafika na kwa Cimese.

(d) *Baipaya imfunu Nsonga*

Elyo ba-mwana Cimese baeba Abangoni abati: 'Tubalilepo ukwipaya Nsonga, tulekeleshe Cama-Kasubika.' Pantu mu mitima yabo baletonkanya abati: 'Nga bapaya Nsonga, tapakabe umbi wa kupyana Cama-Kasubika, nifwe tukapyana. E calenga batungulwile kuli Nsonga apo ali pa Cimbwa, akamana kaita muli Mapula. Nsonga ninshi naima ku mwakwe

ati: Kandeya kwa Cama. Pakati ka nshila fyakumana, ba-mwana Cimese bamwishiiba abati: 'Ale, uyu tuletwaya, munyina Cama-Kasubika.' Apopene baikata Nsonga, bamfumya na mu nshila, bamutwala pakati ka mpanga, eko baya mwipala, baputulako no mutwe. Elyo basosa abati: 'Nomba natuye, tumone Cama-Kasubika.'

(e) *Ba-mwana Cimese baipaya imfunu Cama-Kasubika*

Elyo ba-mwana Cimese batungulula kwa Cama-Kasubika. Cilya bafika, Cama atumako umuntu ati: 'Kabebe bese kuno.' Awe Cama ati aloleshe pa mulongo wabo, amono muntu nasendo mutwe wa kwa Nsonga-Kambula. Ati amone ifi, aishibo mutwe wa kwa munyina, aingila mu ganda ulubilo, abule ngulu yabo Makumba, pa kuti atalalike Abangoni. Na kabusha Abangoni bati bafike kwilinga baleka no bukali, basosa abati: 'Twimwipaya, pantu twipeye Nsonga-Kambula umwace wakwe, uyu kabe. Kabili e mfunu ikalamba io batemwa Baushi. Natumuleke, tukamufya nkashi yesu, akabe lumbe wesu.' Nomba ba-mwana Cimese bakanimina fye abati: 'Iyo, cena tuletwaya, natumwipaye fye.' Elyo babulo mwando, bakaka Cama mu mukoshi. Awe banyonga no kunyonga, asuka Cama-Kasubika aleko mweo, arwa no kufwa. Kanshi ba-mwana Cimese e bamwipeye. Bashamfumu bonse ninshi balibutuka. Awe balandula, capwa no nsoka takalala mu nshila.
Awe Abangoni babwelamo uko bashile abanabo kwa Citi-Mukulu, bambi bena bashala mu Dumbo emo baupila; na nomba emo bali, basanguka abena Dumbo.

7. *KAOLE-CIFYALWA,*

IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA CINE LUBALI

Elyo papyana mwipwa Cama-Kasubika, ishina iyakwe Kaole-Cifyalwa, umwana wa mwa namfumu NaMbulu. Ico batila Cifyalwa, e shina Iya kwa wishi.
Kaole ali mfunu isuma, atemenwe abantu sana, ali na maka ya kulwisha abalwani abalefwayo kumupoke calo, alecincisha na bashamfumu, abena ngulube na bantu babo pamo ati: 'Koseni

fye bekatupoka calo, mukaleke tukaliumbulwa pe abati: kwali abamu. Awe bashamfumu na bantu babo baleumfwa amashwi Kaole, alebeba abati: 'Ee, e mashwi ya cine cine.' Elyo pa kulekeshesha kwaisihile Abayeke, e baletele nkondo mu calo mwa Kaole, mu Bwashi.

(a) *Inkondo ya Bayeke*

Abayeke batumine mu calo ca ku Tanganyika, ku Bunyamwezi Bali ne mfumu yabo *Mwenda*, ishina limbi Mushili (Nsih atemwa Muzili). Imfumu Mwenda ali na bafilolo bakwe aba maka, umo ni: Shonongo, umbi ni Mukonki, umbi ni Muluwe, umbi ni Kabongo-walya-bantu, umbi ni Mukwesoo, na umbi nao ni Ntalasha-Matongo.

Kaole pa kumfwa ukuti Abayeke nabesa, atume nkombe muli bashamfumu bonse ati: 'Mwise mungafwe ukulwisha abalwani nabesa.' Awe bashamfumu balongana bonse kwa Kaole. Abayeke nabo bafika, batampa no kulwa; balalwa, balalwa, mwe! Abayeke bacilapo amaka, basuka banasha Abausi, bashamfumu e pa kufulumuka: bamo balola kwishiliya Iya Lwapula, bambi babutukila ku Cishinga.

Kaole ena ashala acimba ku Bayeke, tabutwike iyo. Nomba bashamfumu ababula ukubutuka, Kaole nga tacimbile, pantu ali na Makumba no balesenda pe mu nkondo ku kumpokako; nge fyo iyo batile bapalame fye kwilinga Iya Bayeke, awe ne linga Iyatampa no kupya, baipaya bacilolo ba kwa Mwenda na bantu po abengei. Lelo pa kusanaga ashala fye na bantu panono e calengele ukuti Kaole acimbe ku Bayeke. Kaole ati acimbe. Abayeke batemenwe sana, abati: 'Nomba caba calo cesu.' Elyo bacita Kaole nga mushika wabo. Mwenda amweba ati: 'Akulinda niwe icalo cino, pantu uli mutekwa wandi.' Awe na kabusha na ka muno mpindi Kaole baikala fye na bana bakwe, umo ni *Kalasa-Lukangaba*, umbi ni *Cisapa* na munyina nabo bali Kalasa-Lukangaba ali mwana wa bena-ngo, bamunyina nabo bali ne mikowa yabo. Ico bashamfumu bashabwelele bwangu uko babutukile, ku Cishinga na kwishiliya Iya Lwapula, Kaole e pa kutila: Icalo catalala, kampete abana bandi utufufulo, uleke cikabeko panono.' E pa kupela Kalasa-Lukangaba, ibeli Iyakwe, palya bakula Ipoma Iya Mansa. Lukanda, nao ampela; nomba Lukanda tatekele calo bamupele kuli wishi; munyina, ishina Iyakwe Cisapa, amwipaya kumufimbila, ati: 'Nga nine tata apele calo.' Ily' atwile icalo cakwe cashala caba ca kwa Kalasa-Lukangaba. Na nomba abena-ngo e bapyana. Uwayyana pali

buMilambo kuti eko aya upa mukolo, no batila mukolo Kapete, bopa abeshikulu babo, e kukana posa abana babo kunse ya bufumu. Kabili Kaole abula mushika wakwe *Cupalesa* ampelo mushi, e ciliambu amulamwile, ic' aipeye bacilolo ba kwa Mwenda. Cupalesa talli Mwashi, iyo, ena afumine ku Cishinga, Iliya Cama-Kasubika alelwisha Cifumbe; ely' akonkele Cama. Na nomba ali no mushi ku Lwela, ni Cilolo wa kwa Milambo.

(b) *Abayeke bafuma mu calo ca Bausi, baya ku Katanga*

Abayeke bati bamone ukuti Kaole nactimba, baina ne mfumu yabo Mwenda, bayabuka Lwapula, batampa no kulwisha Aba-lamba. Basuka bapoka icalo cabo conse, bafika na ku Katanga, naco bapoka, eko ne mfumu yabo yaikala no kwikala, na nomba batila e kwa Mwenda-waMboshi.

(c) *Bashamfumu ababutukile ku Cishinga batampa ukubwelelamo*

Pati papite nshita cinono, imfumu Nsonga yabwela na bantu bakwe uko yabutukile ku Cishinga. Na bamukonkele: *Kasongo, Ciumba, Mbulu-Kambula, Kabengele, Ciwela* na *Kale*, nabo babwela. Uwalekesheshe ukubwela ni *Mabumba*, ena abutukile kwi Lala.

(d) *Mabumba afwala Kaole amanga aya kumwipaya*

Awe, mukwai, insala yapona mu calo, ico abantu tabamwene nshita ya kulima Iliya balelwe nkondo, balelya fye ifilope (tumi-shila twa mu mpanga). Kabili Kaole ico ali umukote, Mabumba amufimbila, atampa no kumfwala amanga ya kumwipaya. Bushiku bumo, imfumu Kaole alimine na baice, baya ku kwimba bakapanga. Cilya baimba, imfumu aiti: 'Kansokonye cimuti ku bwendo uleke bakapanga batume, awe kuti cilya atilako fye: suma ku munwe, Iyafumyapo ne nkanda. Awe babwelela ku mushi, baya ita shinganga abati: 'Twishibe ukufumine ici cintu.' Awe batembesha, caikata Mabumba, abati: 'Kanshi e ulerwaya ukulowa imfumu.' Nomba icisomo cacitile Mabumba tacaipeye Kaole, iyo, calengele fye ukuti alwalishe, epela.

(e) Nomba, nalamushihikilo *mulandu wa kwa Myelemyele* (Milandu). Myelemyele e nyu wine mwamfwa alumbukisha pali bashamfumu bonse abaikele mu Bwashi: abapyana pa cipuna cikalamba, mu calo ca Bwashi, eo babulako ishina Iya Milambo.

(c) *Myelemyele aya kula pali Milulu. Balwisha na Bayeke*
 Kabili nalume atuma palya aikele, aya kula pa Mulungushi. Myelemyele nao aya kula pali Milulu. Tapapitile na nshta, Mwangata atampa no kulwala, asuka arwa. Umwaise wakwe, ishina iyakwe Mucembe, ampyana. Elyo Myelemyele atendekele ukube mfunu ikalamba. Kabili bati bekale inshta chinono, baumfwa ukuti Abayeke nabesa, bali kwa Kaole. Awe ati atile amona bashamfumu abatfume kwa Kaole ku kulwisha Abayeke, baisa balamushimikila abati: 'Ifwe natubutuka; abalwani abo kumfwa ifyo, aebe banalume na bamunyina, na banyina kumo ati: 'Tamu mfwe ifyo shasosa ishmfumu ishi ishifumme ku kwafwako Kaole ulubuli, nashibutuka pantu abo bantu, te pa bukali! tabakaturapanye iyo. Kabili nabasosa abati: "Katwishi na Kaole wine nga alepsuka, pantu tushile ifta fya kwa Mwendana shingwa umsumba wakwe. Kanshi nga muli na maka, natwime, tuye mwa fwako." Awe banalume na bamunyina bonse ne shamfumu shine shaisihile sosa umulandu, ashti: 'Tulewlelamo bonse. Awe baima, baya sangwa nabashinshya umsumba wa kwa Kaole. Apopene balalwa, balalwa, mwe! Abayeke barwa nganshi. Abausi nabo barwa sana. Abayeke basuka bacilamo amaka, banasha Abausi, baikata na *Matobe*, mwishikulu Kaole, no mwanakashi uwapapile umwana, shina iyakwe Mulubwa.

(d) *Myelemyele aya kula umushi pa Katondo, kwi shilya Iya Lwapula*

Myelemyele abutuka, na bashamfumu abamukonkele ni aba: Mabumba, Mibenge, Citumbi, Kalasa-Mukoso, Sokontwe, na Mushili. E pa kubutukila kwishilya Iya Lwapula. Cilya bayabuka Lwapula, Myelemyele akulo mushi pa Katondo. Kanshi Abayeke nabo nababuka Lwapula kwisamba. Myelemyele ati ekale pa Katondo atampa ukulwisha Abalamba. Basuka bakumana na Camunda, kapitao wa Bayeke. Camunda atuma inkombe kuli Myelemyele ati: 'Kamwebe auti: lelo awa. Myelemyele nao ati: 'Cisuma'. Batendeka no kulwa; imfunu Domba bamulasa, arwa; kabili balasa Kapoli; Mushili nao bamulasa ku mume. Kabili ifta fya kwa Camunda (Cisusa) fyaikata *Fwawe* na *Ndalama*, abana ba kwa Mwangata, nalume wa kwa Myelemyele. Myelemyele ati omfwe fi, te pa bukali! akalipe cibi! Aima alungama kuli Camunda umwine, amulasa no kumulasa. Camunda e mfwe, arwa no kulwa. Apopene Abayeke babutuka no kubutuka, baya shimiko mulandu kuli

Nga mwaumfwe milandu yakwe, no kupapa mulpapapa. Mulandu wa bukali no kucincila eco bammwinkile ayo mashina yabili: Iya *Myelemyele*, ne Iya *Milambo*.

Myelemyele ishina iyakwe Iya mutoto, ni *Lwando Mweshi*. Ali wa mu ganda inono, mwa Cilambe, kasuli wa banamfumu. Namfumu uwa fyele Myelemyele ni *Na-Kasakwa*; wishi nao ni Mweshi, e wali Iumbwe wa kwa namfumu.

Na-Kasakwa abana bane; abauame batatu: Lwando Mweshi, Kalaba, na Mwape; umwanakashi nao umo *Mulubwa Katwai*. Uyu Mulubwa Katwai e wafyele *Nkandu Kalonga*, umwanakashi; Nkandu Kalonga nao e pa kufyala *Nkandu Cibata*, uyo wine apyene Myelemyele ily' arwile; elyo papyene umwaise wakwe Cilyapa.

Bonse aba nakulwibo ni Cilambe Cikuba, e mwituntuko Iyabo. Nomba pa beshikulu ba kwa Namfumu Cilambe-Cikuba uwalu mbukako ukucila, ni Myelemyele. Imilandu Myelemyele acitile, Iyo Kaole ali talafwa, e yalengele ukuti bamusonte kabela abati: 'Ni we Myelemyele ukapyane pa cipuna ca butfumu.'

MILANDU YA KWA MYELEMYELE (=MILAMBO)

(a) *Myelemyele akulo mushi wa nsambhilo pe Cingo*

Cilya abo mulumendo, Myelemyele akula akamushi ka nsambi- Ilo pe Cingo. Epo aletuma pa kuya mu kutandala mu mishi ya bamunyina, na mu misumba ya banalume. Pa kuya mu kutandala alesenda bamushika bakwe mutanda, amashina yabo: Mumo-neka-Cifwasa, Mukabe-Cisuku, Katuta-Mabumba, Mutoni-Cifwasa, Mucenje, na Musalaba-Mungoloba. Ebo baleyenda nabo, e baimishe no butfumu bwakwe pa mulu.

(b) *Myelemyele aya kulo mushi pali Mwansa-Canda*

Nalume, ishina iyakwe Mwangata, asesho mushi, atuma pa Kapayama, aya kula pa Kamusoko, akamana akawila mu Lwapula. Myelemyele nao asesho mushi, aya kula pali Mwansa-Canda, mupedi no mushi wa kwa nalume. Nomba Iyena Iyo nishi akula, aba fye umukalamba, alati pa kuya kwa nalume ku kutandala, natangishako abantu balelisha ne goma, umwine nashalla pa numa, pamo na bamushika bakwe abo bene tumubwile. Mu mishi umo alepita abantu balemutina sana, no kumucindikisha balemucindikisha.

ise iliyenda panshi.' Na kabushwe cilya baumfwe goma shalilia mupepi, baima bayacita ifyo Lubende abebele. Cilya aſhika, bamwiſha, Myelemyele balaposhanya na Lubende. Baikala, balanda, batemwa, balaseka no kuſeka. Icuſulo Lubende alamushihimikila imilandu bamutumama kuli Mwenda, abula ne cilundu, bamufwika, ne mſuti ne nsofu ne nsalu amupa ati: 'Nomba uli cibusa wa kwa Mwenda.' Myelemyele cilya balekana na Lubende aya kula pa Katula.

(e) *Myelemyele pa Katula Ayalwiſha Balamba na Balala*

Myelemyele ati ekale pa Katula elyo ayalwiſhe mſumu *Mushili* pa *Cangamweo*. Cangamweo e shina baimike umsumba wa kwa Mushili, pantu bashimpile mitwe ya bantu ku miſonsole, ukushinguiſhe linga. Bwangu bwangu Mushili acimba kuli Myelemyele.

Kabili Myelemyele ayalwiſha Balamba, baipaya ne mſumu yabo *Bwibiwi*. Limbi ayalwiſha *Balala*, aipaya ne mſumu yabo *Mboloma*. Pa kunasha Balala catalile cayafya, babuka imbuko shisano elyo baishiba abati: 'Ni Mwangata e ufufiwe, ati: we mwipwa wandi, walekeleſha amata yandi, tauyasungile.' Elyo bapala, Mwangata, e pa kunasha Abalala; no kutula balatula kuli Myelemyele. Pa kulwiſha Abalamba na Balala Lubende bali na Myelemyele.—Ilyo ubuta bwarpile, Lubende aeaba Myelemyele ati: 'Nalabwelela nomba kuli Mwenda.' Myelemyele e pa kubula abasha, abauwe na banakasahi, ne nsofu apela Lubende ati: 'Uwalle mſumu Mwenda.' Lubende aima asenda ifyo bamupele, atwalle Mwenda. Mwenda pa kumona ifyuma bamuletela na basha atemwa sana.

(f) *Myelemyele aya kula pa Kabumba*

Myelemyele aſuma pa Katula, aya kula pa Kabumba. Epo atampile ukulwiſha Baswaka. Aile na mu calo ca Mkushi, ayabwike no muwana Lunſenſwa, aile ku Kabwe-ka-mukuba mu calo ca Balenge, anasha Kaindu, imſumu ya Balenge, amupoka ne calo, asenda ne gombe ne mbushi shonse; kabili aya nima ulupili Iwa Mucinga, ayalwiſha Abansenſa na Bacikunda. Bonse balatla uko ahi. E pa kubwela ku mwakwe, ku Kabumba. Ba-Mabumba, Mibenge na Kasoma (Citumbi) e lintu babwelela ku Bwauſhi, ne calo conſe nomba caba ca kwa Myelemyele. E nshita Umusungu umo, ishina lyakwe Tashela, uwatulile ku Nyungwe, aisa alashita insofu. Ubushiku bumu Myelemyele aumfwa ukuti imſumu Muſwapama natole nsofu. E pa kutumako

Mwenda abati: 'Ilya mſumu yabutwike ku Bwauſhi, Myelemyele naipaya umwana wenu Camunda. Akulo mushi pa Katondo, aliipoka ne calo ca Balamba. Nalimo na kuno ku Mboshi akatika, pantu nakaliſiſha! cawama mwamusembeloka akabe icita cenu, akamunashishshiko ifyalo na fimbi.'

Myelemyele nao aletina Mwenda ati: 'E pali nalimo akalandule mſwa ya kwa mwane Camunda.' E calengele ukuti Myelemyele bwangu bwangu abule abantu basano ati: 'Twaleni nsofu kwa Mwenda.' Baimine, basenda nsofu shibili. Baſha na kwa Mwenda; Mwenda e pa kutasha Myelemyele ati: 'Cisuma.'

Mwenda nao atuma mushiſha wakwe, ishina lyakwe *Lubende* amupela amatuti ne cilungu (e mpande sha butummu, babikako ne mpapa ya nkalamo mu mbali, batungako ne mibela ati: 'Twalle Myelemyele!' Lubende aima, asenda na bamwana Mwangata, balya baikete: Fwatwe na Ndalama; baya pita kwa Kaole bamusanga. Lubende alamushihimikilako amashiwi Mwenda amutumine. Ulucelo Kaole nao abikapo na bantu babili ati:

'Tungululeni mushiſha wa mſumu kwa Myelemyele.' Awe baikaka Fwatwe na Ndalama ku mushi, kwa Myelemyele ati: 'Cawama nimwe mwaya ita Myelemyele, pantu nga natumako abo bashi-shibe baleya depaya.' Fwatwe na Ndalama bati baikete ku mushi, abanakashi babamona, baya soso mulandu ku baume abati: 'Abantu nabesa babili, nalimo Bayeke.' Fwatwe na munyina abati, Iyo, mwitulas, tatuli Bayeke, nitwe bamwana Mwangata.' Abena musumba babeba abati. 'Soseni umulandu mwishile, nalimo mano mucitile, muli tupondo.' Nabo e pa kubashimikila abati: 'Tuli na Lubende, mushiſha wa kwa Mwenda, tukulle iilinga mupepi no Lwapula, tuletwaya Myelemyele bakaye monana na Lubende, mushiſha wa kwa Mwenda, imſumu ya Bayeke.' Elyo babatwala kuli Myelemyele. Bamushimikila mashiwi babatumine, kabili basosa abati: 'Pa kubala mukalwiſhe Abalamba, Abalenge na Baswaka, kabili nga mwarpa hi fyalo, elyo mukabwelele ku Bwauſhi, mukaye sunge calo ca kwa Kaole; e mashiwi batutumine kuli Lubende.

Ulucelo balatwala Myelemyele mpa, elyo banalume na bamunyina batendeka no kwilishanya abati: Uwakalipe hi, eo akaye ikala ku Bwauſhi! kabili abe cibusa wa kwa Mwenda! akatusa-ngukila fye! akapwa ukutwipaya bonse. Myelemyele abasuka ati: 'Iyo, ine te kuti musangukile; mulitendeka fye pa kusosa aya mashiwi.' Awe, aima no kwima, alaya ukwaikele Lubende. —Kanshi Lubende abebele abantu bakwe abo bali nabo ati: 'Nga mwamfwa imſumu yaisa, mukonkele muye muſunſe, mwileka

ne shina limbi ati: 'Ni we MILAMBO-ya-bantu' (e pa kutila: uli mukali ku bantu). Kabili abula Mulubwa, uya baikete ku buta ali no mwana mu numa, ampela. Matobwe ena, akana ati: 'Ena iyo, eo nabika pa mata yandi, te kuti nkupele mumu- sende ku Bwashi.' Kabinge amweba ati: 'Kasunge Kaole ku Bwashi, ukaye longanya ne shamfumu shonse uko shasala-ngantina, mukaye katye calo cenu.'

(i) *Imilandu ya pa mfwya ya kwa Kaole*

Myelemyele e pa kubwela, asanga Kaole ali fye mu kulwala. Amushila ne mitumba ya nsalu, na Mulubwa uya aile bula kwa Mwenda, eiy' asosa ati: 'Shikulu, natata naya fika ku mwandi, eiy' nkabwewe.' E pa kuya na ku mwakwe ku Matabanika. Cilya alelinda pa mushi, ne nkombe shibili shamukonka pa numa, nashisende nsotu pa kubikule mfwa ya kwa Kaole, ashiti: 'Sokulu nafwa.' Abaile bikula imfwa ya kwa Mwenda, aya pita ku kulaya Masangala. Awe Milambo e pa kwima, aya pita ku kulaya *Citumbi*. Citumbi pa kumfwa ukuti Milambo alaisa, atina ati: 'Nalimo aisa kukutulwisha.' E pa kutuma Condo ati: 'Kabibe, uye ubwamba ku nshila aletulila, pa kuti nga akumona abwele-lemo, Milambo talinga ukumonana nankwe.' Awe no bushhe umuntu aya ubwamba kuli Milambo. Milambo ashila ati: 'Wakula tamona mwiko.' Awe aingila na mu mushi, aika na kuli Citumbi alamweba ati: 'Tamumfwileko ukuti Kaole nafwa? Ine naya, nalimo nalihila, nshakabwewe.'

Elyo aima, alungama kwa *Kalasa-Mukoso*. Mu nshila aya pita kwa *Cipantu*. Awe Cipantu ati amumone atsale linga ati: 'Tulwe wane, eiy' apitapo, alaya na kwa Kalasa-Mukoso. Kabili afuma kwa Kalasa-Mukoso, e pa kuya na kwa Kaole, asanga Kaole tabalashika, ali mu ganda. Mabumba ico aletonto-nkanya ati: 'Nina nkapyana,' pa kumfwe mfuti shalila, atila ati: 'Nalimo ni Myelemyele=Milambo e wishile.' Awe lu celo celo fye Mabumba aima, asanga na Milambo. Milambo ati amumone afuwa sana, aima, atoba na Mabumba uluma, balalwa no kulwa. Elyo abantu balapapata: balekana. Milambo alindile nshiku mutanda pa kulosha Kaole.

Elyo bateke cilye abati: 'Uwa kupyane mfumu nani?' Elyo alati uya apa aleibepesha ati: 'Nalimo nina' Elyo namfumu Mulubwa (=NaMbulu) asosa ati: 'Uwa kupyana pali Kaole, ni Milambo, eo umwine asontele. Mabumba te pa kufuwa ati: 'Cinshi uyu Namfumu ashinsonotele, asonta Milambo?'

'Weshe cintu kacilele, cilele, cilele
Cikunkuluka ciyonga, ciyonga ee, ciyonga.'
Ninshi nakepayo muntu, nakaputulako no mutwe, kaisa kale-
yanga pali shikulu wakwe, Myelemyele. Elyo Myelemyele abe-
Balenge abapuwikeko: 'Nomba nahila abeshikulu bandi, capwa,
shalenipo.'

(g) *Myelemyele pa Mutabanika, mumo ishilya lya Lwapula*

Myelemyele ati abwele, aya kula pa Mutabanika. Epo afumine
pa kuya mona imfumu Mwenda uwamupele icilundu ca mata.
Aimine na bantu bakwe abengi, nabasenda ne mfuti ne goma ne
nsalu, ne nsotu, fyonse fya kutwalila Mwenda. Baya pita ukwa-
shela Kaole shikulu wakwe, abula abantu bane amushila, abula
no mutumba wa nsalu ampela. Elyo Kaole abe umwishikulu
wakwe ati: 'Mona, mwishikulu wandi, ine nomba nalafwa, nalimo
noku kwine waya kwa Mwenda, tawakansange, ukasanga nalifwa.
Nomba ukasanga Mulubwa alilama icalo. Ndelanguluka tapali
baumbe benebene aba kusunge calo cino. Kanshi kuti waendesha
pantu ni we ufwiwe ukusunge calo cino. Kabili kuti waya lubula
Matobwe, NaMulubwa na mwane, ukabalete kuno.'

(h) *Myelemyele aya kwa Mwenda*

Myelemyele ati omfwe amashiti ayamwebele imfumu Kaole,
aima aya na kwa Mwenda (=Mushili). Mwenda atemenwe sana
pa kumona Myelemyele, abulile fyuwa ibngi ampela, amwimika

Milambo tapylene paliya pene iyo, atala abwelela ku mwakwe ku kubule fiye. Kabili aisa kulo mushi pali Kapapwa, epo apyanina no kupyamina.

8. MYELEMYLE=MILAMBO I,

IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA CINE KONSE KONSE

(a) Umwana wakwe afwa

Milambo ati ekale fiye panono pali Kapapwa, no mwana wakwe afwa. Elyo atontontokanya ati: 'Apa pene mpyene no mwana wandi alwei! Kamfwaye nanga.' Awe afwaya, ne nanga yaisa kukumbuka: caikata Mukunsa no mukashi wakwe abati: 'E balowele umwana wa kwa Milambo.' Elyo afuma pali Kapapwa, aya kule mitanda pali Mupita. Epo ishamfumu shaleisa ku kummona shalemusanga.

(b) Bwana V. Giraud apita (cf. Appendix, pages 37-40)

No Musungu, ishina iyakwe (Bwana V. Giraud, 1883) epo amusanigile liy' asihile ne oti (boat). Umusungu aeba imfumu Milambo ati: 'Nshile oti pa Matabanika, ndefwaya ukuya kwa Kasembe,' Elyo Milambo amupela abantu ati: 'Mutwaleni,' Bwana e pa kushile mfumu imbokoshi ya fyuma. (Kanshi *Cibende* ashele nabunsha ioti uko lyashele.)

(c) Mibenge bamuwisha ku mfumu Milambo

Kabili Milambo afuma paliya pa mitanda, aya ikala pa *Nkulu-Mashiba*. Liliya aili pa Nkulu-Mashiba, elyo umuntu aisa soso mulandu wa bucende kuli Milambo, ati: 'Nabambepesha kuli Muyembe-Cama. Milambo e pa kutumako inkombe ya kuya ita Muyembe-Cama. Ena ati omfwe ukuti Milambo alemufwaya, abutukila kwa Mibenge. Milambo atumako bamushika bakwe ati: 'Kebeni Mibenge ampele icipondo.' Mibenge akana ati: 'Nga ni nkondo adefwaya, cisuma, kuti aisa.' Milambo ashumfwa ifyo, alalonga ne fiye, atangisha aba kulishe mangu; kabili akonkeshapo intung'insishi ya fita fyonse, Tukula; umwine akonka na pa numu na bamushika bakwe; natwala ne mpande ya cilungu pa mpumi, ne ngala ya kalongwe pa mutwe. Cilya batika fiye kwilinga Iya kwa Mibenge, Milambo aipusha Mibenge ati: 'Bushe eko uli?' Nao: 'Eko ndi, lelo tulekumana bonse.' Awe

apopene abena Milambo batendeko kukoma ilinga, no koca. Abena Mibenge nabo babikapo ukuposu imfwi, ne mfuuti balisha. Awe lyasuke linga iyawa, abena Milambo balingila na mu mushi, abantu balliamo no bulanda. Babakoma mwe, te pa kubakoma! Baikata na Mibenge wine, balamuleta kuli Milambo. Bati bamulase kuli Tukula, Milambo akana ati: 'Iyo, mulukeni, apo amoneka ku cinsu candi; nga mummwipale uko mummwikatile.' Mibenge alapapata ati: 'Nanaka, shikulu, Lwando wesu; we munyirane winjipaya; bule cipondo cobe, witwipaya fwe bamu-nonko bonse pa mulandu wa mupabi.' Ninshi Muyembe-Cama bamwikete fiye kale, nabamwipaya no kummwipaya. Elyo Milambo asosa ati: 'Cisuma, anaka, mulukeni.' Kabili aeba Mibenge ati: 'Fumya imangu shobe shonse, ulete pano.' Awe bafumya, batulika fiye pamo umupili. Milambo asontekapo mulilo, fyala-pya. Kabili abulo mutumba wa nsalu, alalepawila Mibenge na bamunyina ati: 'Shaleni-po nomba, naya.' Awe abwelela na ku mwakwe.

(d) Milambo balwa na Mabumba

Kabili Milambo atwalo buta kwa Mushili; balwa inshiku shisano, no kuti Mushili anake iyo. Elyo Milambo aita inganga ati: 'Uleke njishibe icancite fi!' Inganga yasosa ati: 'Ni mfumu Kaole e ilefwaya ukuti Mabumba aleke umukashi wa iko Saka-Cihila-Dombe ati: uwanjipaya, kabili e wangupile no mukashi? Awei! Elyo inganga yalashimika ukuti ulya musano alebitya na Mabumba mu nshita shonse iya Kaole aili mu bulwele. Kabinge alimusenda na ku mwakwe pantu aleitunganya ati: 'Nine nkapyana Kaole.'

Milambo e pa kutumako umuntu kwa Mabumba kwishiliya Iya Mansa, ati: 'Kamwebe aleke Saka-Cihila-Dombe, pantu mushili ayakana amashwi ya kwa Milambo. Milambo e pa kwima ne fita fyakwe ati: 'Cisuma, endeni, tumuwishe.' Mu nshila pa kwabuke Mansa, baiposa fiye bonse pa mumana, ne mfuuti naba-senda pa mitwe. Cilya bayabuka batika mu mushi wa mwina Mabumba, ishina iyakwe *Mponda*. Aiti abamone acita ngo bukali. Bamuwisha bamukoma, atwila mu mulandu wa mfumu. Batika na ku musumba kwa Mabumba, batampa no kulwa, balwe nshiku shibili. Cilya balaiwa, *Kalowela* apita na lubali, abule cani, asonteka linga, Iyalalya. Elyo Mabumba akuta ati: 'Milambo pa mulandu wa mwanakashi eka; napapata.' Elyo baleta Saka-

lamba. Mwewa e pa kutulwa ati: 'Kanshi natulwe nenu.' Awe alishé mfiti. Abasungu nabo batulwa abati: 'Kanshi natukwi-paye.' Awe bamupika, awa panshi, atwa no kufwa. Ulucelo baya ingila na mu bwato, baya ku Citambo kulya kwaswekele umukalamba wabo, Bwana Ngelesa (Livingstone, 1873).

Kabili Milambo ati ekale, baisa mubikwila imfwa ya kwa munyina *Citumbi*. Milambo e pa kwima ati: 'Kanje ndoshe munyinaane.' Kalasa-Mukoso nao aisa, baima, baya bonse pamu. Pa kufika kwa Citumbi, basanga Kasoma-wa-Lwela ne fita. Milambo ati: 'Natubalwisha.' Awe balalwa, balalwa. Basuka banasha Kasoma-wa-Lwela. Milambo e pa kweba Kasoma ati: 'Cisuma, ni we pyana pali munyinefwe, kanshi uli mwauwe apo twalwa bonse.'

(f) *Milambo akula unushi pa Cilengwa*

Elyo Milambo aya kulo mushi pa Cilengwa. Tapalati pakokole pacili fye nsansampya, *Pumba-calo* (e Kasoma-wa-Lwela) balau-manine calo no mwipwa wakwe, *Mubwba-Kasambula*. Basuka balwa, amwipaya no kumwipaya. Awe kuti fye bushiku bumu bamona Kasoma (=Pumba-Calo) alayanga pali Milambo ati: 'Ninsalpa, ninjipaya Mulubwa-Kasambula umwipwa wandi, pantu twaleumantina nanawe calo ati: "Unjakanyeko amanshi-bale." Milambo atasha Kasoma ati: "Nuilila mwandi, Citumbi, wacita, tata."

Elyo Selemani-bin-asolo, umlungwana aisa, abule fye yuma, apela Milambo ati: 'Uli cibusa wandi.' Kabili Selemani aimo Iwendo. Uko aile asango muntu uwalempangila, e pa kutume nkombe kuli Milambo ati: 'Mukwai, *Cipolopolo* alempangila alefwaya ukunjipaya.' Apopene Milambo atuma abakwikato uyo muntu. Awe bamuleta. Milambo alamweba ati: 'Kanshi ni we upangila cibusa wandi ukumwipaya; lelo, we tata ne ngulu wafwa—(Elyo Milambo alelanda fye pe). Batipaya Cipolopolo. Selemani-bin-asolo ati omfwe ukuti Milambo naipaya Cipolopolo, atulwa, aimye fita fyakwe ati: 'Natuye tulwisha Milambo.' Bafika, batampa no kuliwa, baiwa mwe! Milambo abutukila kwa Sululu. Elyo atume nkombe ukukita bashamfumu bonse ati: 'iseni mungatwe. Abana ba kwa Milambo bonse balongana: Kanjasha, Mutumbi, Mutatila, Shombo, Cama, Lubebe-Cibatata, Canda-shika, Mfuka, na Sululu wine. Bashamfumu bonse nabo baisa. Batampa no kulwisha Selemani-bin-asolo. Baiwa mwe! Baiwa mwe! Abalungwana babutuka, ba babikapo ne mikonso, basalanganana balalola fye. Lubuli Iwati lupwe, shamfumu shabwewelamo.

Cilia-Dombe kuli Milambo; Mabumba nao aletu mulambo, ne mangu shonse, na maseembe ne nkasu, na mafumo na mata yonse kumo ne mfiti, atulika. Milambo elyo atendeke kumukalipila ati: 'Lelo nga nakwipaya, we kalume, we! nobe uli mfumu, we walowa na shikulu Kaole, walemubifsha na ku bakashi, kabili ufwaye no kumppayana! Mabumba enike fye umutwe, aleimbaula fye akamuti panshi, no kupapata alepapata.

Bashamfumu bonse aba mu Bwauushi balatina Milambo. Tapali uwalesosa ati: 'Naine ndi mfumu; iyo. Bonse balatula Milambo abati: 'E mwine wa Bwauushi.'

(e) *Milambo asela pa Mulungushi*

Kabili Milambo akuta bamwane babili, Cama na *Cushi*, abeba ati: 'Mwe bana bandi, ine naya kwi *Lobela*, shaleni kuno, mwi-kaleka abena Ngulube ukwikala mukati ka calo cino, iyo, kano imwe mweka. Mulicinicishe calo, mwilalikelesha.' Awe *Cushi* na munyina babwela ku Kapompwa, ne calo catalala; takwali, mfumu ya kusosa pali Milambo, bonse pali ni bakalume bakwe. Milambo afuma nomba pakati ka Bwauushi ati: 'Awe nkasha yakulisha muno, tuletobela fye impwa sheka; natupalame ku mimana ukwabe sabi.' E pa kuya kula pali Mwila Mucence ku Mulungushi.

Awe na *Balungwana* babili bamukonka, umo ni Cime, umbi ni Kalumekamo. Kabili ico basangitiko insofu ishingi, Milambo atuma mushika wakwe Mumoneka ku Kaonde ku kuya fwayako fundi wa nsotu. Bakaonde baishile babili, baipaye nsotu ishingi. Milambo abulapo umwana wakwe umo, aurfya fundi; umbi fundi insofu yalimwikete.

Elyo baisa bikula *imfwa ya kwa Mwenda* (=Mushili) (1891) kuli Milambo. Abati: 'Cibusa obe, Mwenda, nawe—Abasungu Bambulumatali baishile mulwisha, e bamwipaye.' Ifita fya kwa Mwenda natipayapo Musungu umo, ne nkondo naipwa.

Mu nshita ine iyo, awe na Basungu babili baisa, batula kwa Mwenda, *Makegele* na *Cindele*. Milambo abekata ati: 'Ni mwe mwaipeye cibusa wandi Mwenda. Tamwaye, iyo.' Awe Abasungu e pa kubula imfuti shitatu, no mutumba wa nsalu, ne mbokoshi ya fisase, no bulungu, bapela Milambo. Milambo e pa kubaleka ati: 'Nomba kabiyeni? Abasungu abo e pa kwima, baya na kwa Mwewa Cishila, ku musumba. Awe Mwewa ati abamone ati: 'Mulendipila pa kupita mu calo candi, ngefyo mwailipile Milambo pa kupita mu calo cakwe.' Abasungu bayasuka abati: 'Iyo, Milambo tatwamuhipile, twamupela fye pantu ni mfumu nka-

Kabili paisa umsungu umbi, shina lyakwe *Nkongga-bantu* ashile? Ashile? Awe alindamo inshiku shitatu, bampela ne ngalaba. E pa kwima aya na ku Citambo.

Na kabili paiso musungu umbi, no balela *Citalamo*, alelunge nsoti. Ena alolele ku masamba, limbi baumfwa ukuti insoti yalimwipaya.

Elyo paisa bambi, umo ni *Cikoti*, umbi ni *Cindesu*. Abantu ba kwa *Cikoti* eiy' atulwa; nomba atontontokanya ati: shikuliwo. *Cikoti* eiy' atulwa; nomba anjipaya na ine, pantu 'Nga nayako neka kukumwakalipila, kuti anjipaya na ine, pantu alikalipisha.' E pa kweba umunankwe *Cindesu* ati: 'Natye bonse, mune, kukukalipila Milambo; pantu aleipaya abantu apabulo mulandu.' Awe baya, bakalipila na Milambo. Milambo nao abeba ati: 'Mulandu namwipalle pantu mugu.'

Kabili pakonka *Zimba-Cimpalapata* na *Cenda-na-nseko*. Cilya bafika, baipusha Milambo abati: 'Bushe niwe Myelemyele?' Nao ati: 'Nine wine, tapali na umbi,

Nine Myelemyele,
 Nine Lwando-Mweshi,
 Nine Cilangulausha,
 Nine Mwansabamba,
 Nine Milambo-ya-bantu.'

Elyo bampwaba abati: 'Cisuma, twalakupela kalata, limbi Abasungu bakesa kuno mobe kukukula Ipoma.' Na kabushe Bwana Kalela-Mukoshi aisa na bashilikaka abengi; batala baikala pa Cilengwa, pa musumba pa Milambo pene.

Kabili pakonka Bwana *Mala*, ninshi iyena basokola ne Poma Iya Mansa. Ena ak'eta bashamfumu bonse ku Mansa, abepusha ati: 'Sontenipo mukalamba palli imwe, pa kuti bonse balen- mfwako.' Bonse bayasuka abati: 'Imfumu nkalamba ni Milambo.' Elyo Bwana *Mala* alemba Milambo, amweba ati: 'Kanshi apo niwe mfumu nkalamba, ukute abantu imyanda ibili; nkesa kucindika na bashilikaka bakalisha mapenga, kabili tukaye bonse na ku Mupesen! Milambo aima, aya k'eta abantu kwa Cinama, kwa Kapwepwe, kwa Mabumba, kwa Cama wa-buseba, kwa Mwewa Kaluta. Pa kubwela, abalummendo abali ne mfumu batape filundu fya mitaba nu mushi mwa *Cibaye*. Abena *Cibaye* e pa kubalwisha. Pa kwabuka Lupumo balasa Kabangile umufwi pa kulu. Milambo e pa kubekata, abasenda, baya nu kubacusha.

Milambo I ati afwe, bashamfumu bonse balongana ku kulosha. Pa kwisa baleisa no bukali, balefwaya no kulwisha abena

9. NKANDU=MILAMBO II
 IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA PABULA

Cilya Milambo ali kulya kwine ku Kaonde, abantu baisa mubikwila imfwa ya kwa nyina, Nakasakwe. E pa kwima nao nu nshila atampa no kulwala, asuka afika ku mushi ku mwakwe ali fye nu kulwala. Elyo Bwana *Ciyana* amwita ku Mansa ati: 'Wise njise nkuposhe.' Bamusenda ku Mansa, aikala ku cipatala inshiku shinono, Bwana amono buiwela bwakosa; e pa kweba abantu ati: 'Sendeni imfumu, mwibwekesho ku mushi.' Awe balima basendama pa Cibataata, balindapo ubushiku bumo; ulucelo baya fika ku musumba. Imfumu cilya yalafwa, yasosa ati: 'Nkandu-Cibatata eo nashila icalo cino; e ukampyana, umbi te o.' E mashivi aleeba *Cibende*, mukalamba wakwe. Awe talindle nshiku shitatu, no kuwira afwa.

(8) *Imfwa ya kwa Milambo*

Kabili bafika ku mushi kwa *Lamba-Dombe*, abati: 'Nao tumu- Iwische.' *Lamba-Dombe* alapapata kuli Milambo, e pa kubaleka. Elyo baya pita kwa Kale na kwa *Mibenge* Milambo ati abwele, asanga balimuseba kw'Ipoma abati: 'Alitunwasha umwafi.' Afi ekale panono Absungu batuma na mashinge abati: 'Kabule imfumu.' Milambo aima, aisa na kw'Ipoma, alubwula no mulandu bammwile. Abasungu bamusaka abati: 'Awi! kanshi walibhishhe, we mfumu, tulekukaka.' E pa kumukake milungu ibili. Milambo te pa kukalipila iyo bammukakile ati: 'Cinshi mwanakakila, mwanjipala ulwendo lwa kuya ku Mupesen! Nomba nshakayeko pantu tamuncitile bwino.' Afi atume ku cifungo, abwelela na ku mwakwe, aya ikala.—Elyo Bwana Kalela-mukoshi aisa kwa Milambo, aeba imfumu ati: 'Cinshi tamwaika- lila ku Mambo? Milambo akana ati: 'Iyo, pantu tamwancitile bwino.' Bwana Kalela abwelelamo Milambo nao aima ubulendo ubwa kuya ku Kaonde. Apwile myeshi itatu nu nshila pantu alile pita ku kulosha cibusa wakwe Mwenda. Pa kubwela napo imyeshi itatu, yonse pamo e palli mutanda.

Nsonga ati omfwe te pa kufulwa, mwe! ni cikanga acte no
lubuli. Abasungu ababula bapo nga alibushishe nkondo, pantu
ebo aletina ati: 'Tabakandeke.'

(c) *Nkandu-Cibatata apyana*

Nkandu Cibatata e belli Iya kwa Namfumu Nkandu-Kalonga,
nkashi ya kwa Myelemyle. Afyele abana batatu kuli Cibatata
(umwina mpumpi), abame babili: Nkandu na Cilyapa, umwana-
kashi umo *Kasongo*. Kabili Namfumu afuma kuli Cibatata,
aupwa ku mwina ngoma, Kalofya, alyalamo abana babili:
Umwame umo: *Kolala*, no mwanakashi umo: *Namucanta*.

Nkandu-Cibatata no mwace wakwe Cilyapa, Ilya nalumebo
a kale mu Cilengwa, bati bakule, balingile ncto ku Mansa.
Abasungu balingileko incito, babasenda baya nabo ku Broken
Hill. Kabili bafuma ku Broken Hill, baya ku Livingstone, eko
imfwa ya kwa nalumebo Milambo yabasanga. No ko bashikile
nalumebo, tabasangileweko.

Pa kupyanika Milambo Bwana Kilini (ic'ashaishibe ukuti
Mabumba ahipyana), alonganya bashamfumu bonse ku Mansa.
Elyo aipusha *Cibende* ati: 'Bushé, nive ulepiana Milambo?'
Cibende akana ati: 'Ndi mukote, te kuti njishibe imilandu ya kuti
nkalesosa kuli imwe, mwe Basungu.' Bwana e pa kwasuka ati:
'Kanshi nani uwa kuti apyane?' Elyo Mibenge asosa ati:
'Mukwai, umulamba ni Mabumba. Bwana elyo atanukila kuli
Mibenge ati: 'Wati shani?' Mibenge atalala fye tondolo, elyo
Bwana akonkeshapo ukumweba: 'Cinshi, iwe Mibenge, Milambo
ilyo ahipo, tawasosese ukuti Mabumba e mukalamba!' Elyo Mibenge
asosa ati: 'Iyo, mukwai, pantu e wapyana.' Cibende e pa kusoso
mlandu ati: Mukwai, aitendeke fye ukupyana, tabamussontele.
Abalingile ukupyana Milambo bepwa bakwe beka, bonse aba
kwi?' Cibende ati: 'Bwana aipusha ati: 'Nga bepwa bakwe bali
yabo ni Nkandu Cibatata na Cilyapa. Elyo Bwana aipushishe
Cibende ati: 'Cine cine bepwa bakwe?' Nao ati: 'Ee, mukwai,
e ba mu nkashi yakwe Nkandu-Kalonga.' Bwana e pa kulamba
Nkandu na Cilyapa, atuma na kalata ku Masatunya ku kuba-
fwaya. Awe no bushé kalata ayafika, babafwaya, babamona.
Babatuma ku mushi.

Bati bafike na kabili Babwana bakuta bashamfumu ku Mansa,
basanta Nkandu, abati: 'Uyu mulumendo nomba e Milambo, eo
mulumfwako bonse, e mukalamba palli imwe bonse.' Babula ne

musumba. Basuka babalwisha, nabo tababatinine, balwa nabo
ku amuti na ku makofi. Nomba tafafwile muntu pa cillilo ca
mfumu abati: 'Nga twaipayo muntu pa cillilo ca mfumu, Aba-
sungu batisa ku Mansa tabakatuweke.'

Bati baloshe mfumu umweshi umo, babulo mukupo wa gombe,
bapango muba (pantu e mucinshi wabako; pa kushika basha-
mfumu kuti bababika mu mukupo wa gombe). Lucelo celo
abantu baime fye abengi, baya kukushike mfumu ku mpili sha
Tubundi, ukwatulle mimana; Bwingi, Lukulashi, Ciswishi,
Kante ne Temba. Cilya bafika baya pa cishiba, baputula tefwe-
tefwe, uwayandalile pa menshi, elyo babula umuba babikilemo
imfumu, babisha palya pene; elyo babule fyan babweseshapo.
Kabili babula icimuti baimikapo, bakakilako no mwalu, e
cishibilo. Elyo bashikile Milambo, imfumu nkalamba iya Baushi.

(a) *Baiba Makumba, akalubi=ingulu*

Ilyo bashamfumu bapwile ukulosha, Nsonga alyusha Makumba.
Apela bantuu ati: 'Tangisheni ku mushi ku mwandi.' Nsonga pa
kucite fyo, atontontkenye ati: 'Nime nkapyana Milambo pantu
nine mpwpa Kaole uwapele Milambo bufumu. Nomba apo atwa
bulebwelela kuli ine; kanshi kamangilile, mfyushe Makumba.
Bashamfumu na bantuu tabashisibe ukuti Nsonga natyusha
Makumba, iyo. Nsonga ati abwelele ku mushi, asanga abo
atumine balishsha Makumba, bafisa na kwisano. Kabili e pa
kwima ati: 'Kanje kuli munyinanane Kale, tuye landa nanawe pa
mulandu uyu, uleke tukese kuli Makumba inganda.' Kanshi
Namfumu NaMbulu, nyina kwa Cimese, aumfwileko umulandu;
e pa kweba abantu ati: Makumba nabeba kuli Nsonga, asenda
na kumwakwe, natuleyako tuye mpupoka.—Awe aima na bantuu,
Makumba, Bamumona, basenda no kusenda, baya muftsa mu
mpanga mumbi mumbi. Nsonga ati abwele, uko aile kwa Kale,
asanga Makumba balisenda, awe aikata fye cinwa ca panshi.

(b) *Mabumba afwasha Makumba*

Mabumba ati omfwe ukuti NaMbulu alyo poka Makumba kuli
Nsonga, neco nao aletwaishe kupyana Milambo, aya pimpila
NaMbulu ati: 'Lekeni ntemene Makumba pa kuti nkapyane pa
cipuna ca kwa Milambo.' NaMbulu asuka asumina ati: 'Cisuma,
akutemena Makumba.' Ati apwe ukutema e pa kuya pyamina,
palli Kapapwa, palya pene bapyanina.

Natumfwa imilandu ya kale iya Baushi.—Natumfwa ukuti kale mu Bwaushi mwalli ubwafya sana nge fyo cali mu fyalo fyonse.

I. KALE

AMASHIWI YA KULIKELISHA

alabeba pe ukuti imfumu nkalamba ni Milambo. Mu fyalo fmbi, abepwa ba mfumu, na bana, na banamfumu, balabapela incende ya kwikalamo pa kwafwako imfumu ili pa cipuna cikalamba, ukuteke calo. Ku Bwaushi kwena kwabela, kano fye imfumu ishine sheka, e sha kuteke calo mu miputule ya shiko. Tashasakamana abana babo, nangw banamfumu, neyo abepwa na beshikulu, iyo; nabo bene baba fye nga batekwa.

Nangu basontele Milambo abati: 'E mfumu nkalamba', basha-mfumu, abena nguibe, tabaleka bukwa kwa.—Nomba ukuliwa icipuna ca kwa Milambo, kwena bahleka, pantu Government alabeba pe ukuti imfumu nkalamba ni Milambo.

Iyo Milambo II afwile, papyana umwace wakwe Cilyapa, e Milambo uwalenga III. Nao tapylene pali muka Makumba, bale bula fye mpapa ya kwa Kansoko, ne ngu lu imbi iyo batila nkashi ya kwa Makumba, ishina yakwe Ngosa. E co batila: limo limo Makumba alesa ku kumona nkashi yakwe? Bambi abati: 'Pa kwisa, atula ku cibolya kwa Mabumba.' Nomba uyu mulandu waba fye cimfundawila.

10. CILYAPA=MILAMBO III
IMFUMU YA BAUSHI IYALENGA IKUMI

mfuti, bamupela. Kabili bamwipusha abati: 'Ngo mubyo wa kuti mube nanawe muno calo nani?' Milambo asonta Cimese. Nao babule mfuti bamupela. Elyo bambi balalishanya, ukucila Mabumba ati: 'Basonta fye abace beka beka?' Cilya batumina pansa, elyo Mabumba anakilisha kuli Milambo ati: 'Napapata, noselako bampele naine mfuti.' Milambo abwelelamo mu ofshi, asoselako Mabumba; awe Babwana bakana abati: 'Iyo, tukamona limbi.' Bashamfumu e misalanganane basalangana. Milambo ely' aya pyana nalume, apylene fye amata yeka yeka, tapylene kuli muka Makumba, pantu Makumba balimushihile tabamumwene. Milambo e pa kukulo mushi pa Musesa. Uyu Milambo, walenga II, takokwele pa butumu, apwilepo fye myaka ibili. Cily' aya mu kulunga, imboo yamwikata, yamwipaya.

Apo Abasungu baishile, awe ne calo catampa no kutalala. Balesha Abalungwana ukwisa ku kushita abantu. Balesha ne shamfumu ukulwishanya. Balonganya abantu ba mu mutundu

2. ABASUNGU BAISA

(f) *Abalungwana*. Kabili ubulanda bumbi bwaliko ni ubu: Kwajesa Abalungwana aba kushita bantu. Balcenda na Baswahili, e balesende fipe fyabo: imitumba ya nsalu, imfuti na maluti. Bashamfumu eko baleposa abasha babo. Umuntu wa fye nao nga alikwata umwipwa, nga atemwa nao kuti amposa ku Balungwana apokako insalu na fimbipo. Abantu abo baposele ku calo ca Bwaushi.

(e) *Icilandushi*. Kabili kwali icilandushi: umuntu acita kamu-landu, nga bamumona, bamupinda; e calengele abantu balekana ukulatandala ku calo cimbi, nangw mu mishi ili mupepi, abati: pali baya twipaya. E mwensu waliko kale mu calo ca Bwaushi.

(d) *Icipowe*. Natumfwa ukuti inshita shonse mwalepone nsala muho Bwaushi, icalenga ni nkondo, ico abantu tabalemona pa kulimina, baleendauka fye mu kulwisha abanabo, atemwa ukubutuke nkondo. Ilyakulya fyaliko fya mu mpanga, ifilope ne nsasa, ecalenga abengi balefwa ku cipowe.

(c) *Ukulwishanya abene beka*. Pa kusoma imilandu ya kale, ya Baushi, natumfwa uko baletunganya abantu ubuloshi. Kumfwa umuntu afwa, kuti batunganya umunabo, abati: 'Ni we ulowele, uli ndoshi, kanshi natukwipaye na iwe.' Fyonse ifyo e fyalengele abantu balewishanya no kwipayana.

(b) *Ukulwisha imitundu inono*. Natumfwa ukuti imitundu ikalamba yalewishshe mitundu inono. Nga finshi balewishishshe mitundu inono? Ico balewishishsha imitundu inono, ni mu kuti nga panasha imitundu inono, fyaba fita fyabo fya kubafwako kulwisha imitundu na imbi.—Nga fiya Abaushi bale iwisha Abalamba na Balenge pa kuti nga babanasha, baletila, kabili babe fita fyabo.

(a) *Ukwipayana*. Imisango balecita tayaweme yonse, iyo. Natumfwa ukuti Baluunda, abena Cishinga, abena Numbu, Abangoni na Bayeke baishile Iwisha Baushi. Nga finshi baba-Iwishishshe? Ico babalwishishshe, balefwaya ukucimfya Baushi, babpoke calo cabo ne fyuma fyabo—uyu musango wa kulwishaanya uwaliko kale, tawaweme, e walengele abantu ukuti balubane, no kwipayana.

APPENDIX

BWANA LIBUT. V. GIRAUD ASHMIKA
IFYAMWENE KWA MILAMBO

August-October 1883

Umungu, ishina iyakwe V. Giraud (mutile: Jilo), aishile no bwato (loti). . . . Emashwi mufwile pa ntanshi, nomba ico amashwi tayafulilepo, natuose pano ifyo Bwana ashimike umwine mu citabo cakwe "The Lakes of Equatorial Africa", 1890. . . . Nali mwi otti lyandi, nalekonka mu Lwapula; uko nafumine ni ku Bangweulu, uko naleya ni kwi sambu. Cilya nafika pa Kabunda, nasange cipoma, na mabwe po, naliwa ukupita. Abausi abo Milambo atumine ati: 'Muye mupoke ioti iyakwe ne fyuma iyakwe, eko bafseme, balendolela; bali naliwo imyanda ine; bamo bali ne mfuti, bambi bali na mata. Bati batumone balacinda amalala, balapunda no kupunda. Elyo kapitao wandi, ishina iyakwe Falashi, abeba ati: 'Bane, ifwe tuli ne nsala; tupeniko ubunga, nefwe tumpeko inama.—Elyo Umwauushi umo amwasuka ati: 'Kanshi imwe ni kwi muleya? —Te lubuli lumuletele? . . . Naeba kapitao nati: 'Webebe auti: Ifwe tatwishibe lubuli iyo, tulokonka fye umumana.' Elyo basosa abati: 'Nakalya bufi nge fyo ni mwe mwapapaya abena Cishi; kabili muli mu nshila ya kuya kwa Mushili umulwani wesu, mwikana, ngefyo uyu kapitao obe natumwishiba: Munyashimwesi, mfuti, nomba tapaminepo, na ine namusonte mfuti, awe ena abutuka. Ine na bantu bandi wayaikala pa citungu; balaposa imifwi apo tuli, nomba tabalashilepo nangungu. Elyo Kalambo, kapitao wa kwa Milambo, aisa shinghila mu muti, asosa ati: 'Milambo antumine ati: Mumulete umtuntu nangungu uwatwa, no bwato, ne mfuti, ne fyuma iyakwe fyonse.' Nasila, nshamwa-swike.—Awe bwala, twasendama ne nsala. Ulucelo Kalambo abwela asosa kabili ifyasosele icungulo. Ine ico insala yakalipisha na mano yapela, nati: 'Cisuma, natuye bonse ku mushi kwa Kabende, eko tuye tulandile uyu mulandu.' Apopene bapingo bwato, basenda ne fipe fyanidi fyonse, twaya na ku mushi. Elyo banjeba abati: 'Wifyuka, nga wafyuka ulefwa.' Na ine nabasuka nati: 'Cisuma sendeni fyonse, kano imfuti shena teti mupe.' Palya pene naumfwa abati: Nabebe nsalu ku balwani. Elyo babakonka, baya mu kulwila, balwile nshiku shitatu.—Palya pa

umo pamo ne shamfumu shabo, babakanye calo, bapuminkanya imitundu inono ku mitundu ikalamba, pa kuti kube cibote, bалеке ukulwishanya.

Kabili bakuma Ipoma Iya Mansa pakati ka Bwauushi. Balansha bashamfumu pa kuti bomfwane. Kabili balete ncito pa kuti abantu balekwila, balemone fyakufwala; no kwishibana bale-shibana na banabo abaletula ku fyalo fimbi, baleke ukutnana no kupatana, babe fye nga ba lupwa lumo.

Kabili baleta *masukulu* pa kuti Abausi nabo batole amano ne misango isuma, beshibe: ukusoma, ukulamba, no kupenda, beshibe no kusungo mutende wabo, no kuwamya mayanda, no kucindikana no kwatwana.

Baleta na *mashitolo* pa kuti abantu bamone ukushita ifyo bakabila: insalu, imbale, umucele, sopo, na fimbipo. Bakula ne *fipatala*, pa kuti umuntu nga alwala, tabakokwele ukumutwala baya muposha.

Kabili basebe *misebo* pa kuti abantu balepita umwabita, balepishamo na makwebo yabo. Pa mimana ikalamba bapangapo Emalalo yakosa ayashili ya kusakamana pa kwabuka.

Kabili kwaisa ba-*missions* mu calo ca Bwauushi, pa kuti abantu aatfundwe amashwi ya kwa Lesa Mukuli, baleke ne fya cisenishi no kufyenga banabo, baletemwana; babe no luse, balelatwana.

Kabili Babwana nabatampa ukulangga Bashamfumu ifya kuti baletekele calo abene. E mulandu babapela ma-*courts* pa kuti baleputule milandu ya bantu babo. Imfumu nga yaputulo mulandu, clerik wakwe alemba mu citabo, na Babwana baya monamo nga iputwile bwino. Calola mu kulesho lufyengo.

Cine cine limbi Ubwauushi bukabika, elyo abantu bakatemwa no kutemwa.

ukuya kwa Mushili? talemwanya eko akayefuma pa kwisa tuiwisha no kutupoke nosofi? nge fyo ali ne nsalu, kabili akana ukushita-
ni nshi teti nsakamane ku ntanshi nga walelelwo bwalya.
Ely' aima mistila mistila, afuma, abantu bakwe balekana, basha
inshila pakati, balapunda abati: Eya, tulemona lelo; bamo
balesote mfuti, bambi amata. Ubo bushiku tatwamwene tulo.
Ujucelo Milambo aisa, aingila, atendeka no kulolesha mu
mbokoshi shandi umwine. Elyo namweba nati: 'Leka, we
mfumu, ine nshilanga fyuma kano naikula.' Awe andolesha,
ayandetelelo lujpe lwa bunga.

Elyo na ine namulangete mfuti shandi, ne cibiliti; natwalula
kamo, ena te pa kupapa. Namulanga ne nkolo, namulondo-
lwelela ifyo ilebomba; ely' asosa ati: 'Kanshi imwe mwaba nga
basenda akasuba mwitumba.'—Na fimbili fyonse namulanga,
anjeba ati: 'Abasungu babiyoy babili (Ba Portuguese), abo
namwene, tabali na hntu nge fi ukwete, bena balli na mabotolo
yeka, banshilitileko yatafu, emo mbika amatuta. . . .

Kabili icungulo Milambo aisa ne nsupa sha bwala shibili,
aisa tubhilla mu mwandi, elyo alanshimikila ati: Uya mwaka
tatwali kuno, twali ku Lwapula: Mwalo e watutamfyako, abantu
balifwile abengi. Kuno twaisa twalipalama ku bena Cishinga,
balwani besu; bena tabashita nsalu ne mfuti shine, iyo, kanshi
wiwako, bakaya kwipaya. . . .

'Kanshi cawama watuma abantu bove bakaye bwesha abanabo,
kwa Kasembe, bakese nabo kuno.' Ely' akonkeshapo ati:
'Mpelako hifopololo, lelo cinshi ulentama? bushe nalimo
ulefwaya ukundwisha?'

Pa 30 August natuma Hasani na Salimu kwa Kasembe nati:
Kabuleniko abanenu 25, bese ne mfuti, kabili mukandeteke
hifopololo, fwaka, insapato, sopo, ne nsalu sha kufi nkapele
Milambo. Fimbili te fyo. Napusha nati: 'Mwasikia?'—Abati:
'E twasikia?'—Milambo nao aposapo ati: 'Mukalete fye fyonse.'
Kwa Milambo naculileko ukucila ku nsala, takwali fyakulya
—Kwali fye amale panono, nomba abantu ico balelongako
ubwala, yasuka amale yapwa, baba mu nsala, no kulya balelya
fye musalu wa mu mpanga ne npanse. Fundi wandi alepaye nama
limo limo, nomba inama sheka te cakulya cine cine, kano
pali ubwali. Milambo ali mfumu iyacinjila: Ujucelo cilya kasuba
katula alema, alepita umwine mu mushi ne nkoto, aleshibusha
abena mwakwe, abo abalesendamisha alebakuntilla ku fibi no
kuboma, alebapambanya, baye ku milimo.

Kabende twalindileko inshiku ikumi; elyo twama twalungama
kwa Milambo. Pa kwenda, umuntu umo aletangila, uwa kutu-
ngula umma kalomo, pantu takwali nshila, elyo na ine na bafpe
bandi, elyo kalomo na pantu bakwe abalebolokota, balekalya
ishingi. Kabinge naculile cibi pa kwenda, pantu insapato shali-
fwambuwike mukati ka makasa. Ubushiku bwalenga 19, mu
mweshi wa August 1883, twafika ku mbali ya mushi kwa Milambo.
Banjeba abati: 'Tala pembele, wingila mu mushi.' Elyo balisheshe
mfuti mu mushi na pantu baisesa fye bonse apo tuli, baleyanaga no
kupunda balapunda, nshatahile gumtwa icongo ca musango uyu.
Elyo Kalambo anjeba ati: 'Mukwai nomba akwendeni.' Awe
twaima, pa ntanshi yandi pali goma shibili, ishikalamba, isho
bapingile, na ba kulishana nabo babili. Mu mbali yandi kubili
kubili kwali umuntu no mwamfili, bali nga balencinghilla
akasuba. Kwali na bambi babili abalencinghilla, baisesa mu
kunsempwila; umo alebosa nge mbwa ati: bohi bohi mubiyey
nao alehilla nga mukolwe ati: kokolihiko! kokolihiko!

Cilya natika ku mushi bananga akayanda kanono, kwilinga,
napoka amayanda yambi yabili, ayakwikalala mo abantu bandi.
Icungulo Milambo aisa ku kumona, ali ne bumba lya bantui;
ena aingila, abantu bakwe basheda panse. Milambo namwene
ali fye umulungendo, nalimo imyaka yakwe ni 27, ali uwakosa,
na meno ayabangwa, alemoneka uwacengjela. Afwele nsalu
ya ndoti, ikalamamba. Kale yali iyabuta, nomba yali iyalamamba
ku fiko, ico takwali sopo, mu mukoshi mwali mpande ishingil.
Ku mola yonse kwali amakosa, kumo kwali cine lubali, ku kubiyey
nako cine lubali. Alebeya pa mpumi, kwikoshi kwali cisumpa,
calatona fye amatuta.

Milambo pa kwikalala atala alolesha ku mfuti shandi. Elyo ine
apopene natampa ukusosa nati: 'Ine nshifwanya lubuli, mpita fye
mu calo; kumtwa nalishes mfuti, ninshi bantendeka, na ine nati:
Kanjipokeko.—Nga kanshi iwe umulandu unjikatile, mulandu
nshi? No kuncusha ulencusha nga ne mulwani, ni shani?' Cilya
kapitao wandi alasosa amashwi yandi mu Caushi, namona
Milambo alatumbe nkanshi, naumtwa na bantu, panse, baleli-
shanya. Elyo Milambo alanjeba ati: 'Cinshi wasosela anti:
nshashiba lubuli, nge fyo nalishesha abati: walihpaya abantu ba ku
Cishi. Kabili walihpaya abantu bandi kulya ku cipoma! Ine
icalenga ukuti nkwikate, kukupususha ku cipoma, nati: esendwa,
efwala!—Kabili nalishesha uko wafuma, ni ku Bunyanjembey
nokoleya nako nishishiba, ni kuli Mushili umulwani wesu.' Elyo
Milambo afuwa alasosa bukali bukali ati: 'Nga cinshi apimilla

Akasuba nga kaba 7 o'clock ni nshi bonse nabasalangana mu
mabala yabo. Imfumu nayo yalebakonka pa numba na baice aba
kusenda amata; limo alefumina uku, limbi uku, alepita mpanga
yonse. Akasuba nga kabalika abwela, abaka fye nomba ukunwo
bwalwa.

Bushiku bumo imfumu yanjeba aiti: 'Kuno abantu tabantsha.'
Elyo namwasuka nati: 'Ee, pantu we mfumu, ulakolwa pe fye. Nga
wacel'yo bwalwa, na bantu kuti balekubela.' Nao e pa kwasuka
aiti: 'Ai bushu mfumu ikalamba te ne? Abantu nga baumfwa
ukuti Myelemyele taleikuta, bushu kuti cawama, mwa! . . .'

Cimbi ico namweneko: Milambo umwine ali uwacenjela ku
kulungishu mfuti. Bushiku bumo abasa umwine icimuti ca mfuti,
conse fye, no kusumina calisumine fye bwino bwino. Iibombelo
takwete ingi, iyo; ali fye no tufyela tumo tumo, e calenga
namupele batupa babili, na bacesulo nabo babili.

Umushi wa kwa Milambo wali ukalamba, ne linga mu mbali.
Imuti fyeilinga fyali fitali, nalimo 4 yards; nomba impembwe
yena takwali. Kwilinga kwali ihpata fitatu. Amayanda ya
kwisano, yali 5, ayamaswa, yali pakati ka mushi, kwali no
lubasa. Abantu beana amayanda yabo tabamasshile, kabili yali
yanono, ayapalamana. Ifwe amayanda batulangile yali 4,
mupipi ne linga mukati.

Amayanda ico yali ayapalamana, abantu abalepepe bange bale-
mfuya utulo ku kukola no kukafya kwabo. Limo limo, nga
bakolwa ibange, baleendauka mu mushi no kwingila mu mayanda,
nangu amayanda yesu, no kukamfsha abantu.

Abantu abo babili natumine kwa Kasembe, babwela lelo pa
September 26th na banabo 25. Insalu shena tabeshile nasho.
Kasembe, ico baumfwene na kapitao wandi, ishina lyakwe Nassib,
uwatendeke kale ukuncusha no kuncenjsha, abaleseshu aiti:

'Insalu shishale kuno kwine pali baya iba.'
Milambo cilyaumfwa ukuti abantu bandi nabesa ne mfuti
shabo, nabashe nsalu kwa Kasembe, afuwe cibi, aleka no kutu-
pela icakulya. Kabili insala ico yatukalipa, nati: 'Kuno kwalula,
te kwa kwikala.' Nalonganaya abantu bandi nabeba nati: 'Lelo,
ubushiku pakati, tufuma pano, tufungama kwa Kasembe. . . .'

Awe, na kabushu, mu October ubushiku bwalenga 2, twafyuka
kwa Milambo.—Kalambo, kapitao wa kwa Milambo, atukonka
pa numba aiti: Mbabweshu, nombu pa kumone mfuti shesu,
abutuuka abwelela mo. . . .

(Milambo taloshe mutima ku kucusha Bwana. Bwana ena,
ico bamupokele ivoti lyakwe, ali ne cipyu mu mutima, e ico
bashaumfwane na Milambo.)

BEMBA

THIS VOLUME HAS BEEN
REVIEWED FOR REFORMATTING
BY PRESERVATION OFFICE.
DATE:

